This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

~~168 k. 3~~
~~OS 16 e 20~~

Taylor Institution.
1879

~~Room 21~~

REP. M. 397

ISTORIA

TOLERANŢEĬ RELIGIÓSE

ÎN ROMĂNIA

DE

BOGDAN PETRICEĬCU-HAJDEŬ

LICENŢIATŬ IN DREPTŬ, VECHIU PROFESORE DE ISTORIĂ ŞI STATISTICĂ LA LICEULŬ DE IAŞĬ, DIRECTORELE ARCHIVEI ISTORICE A ROMĂNIEI, MEMBRULŬ ADUNĂRIĬ LEGISLATIVE.

EDIŢIUNEA II, REVĂZUTĂ ŞI ADAUSĂ.

BUCURESCĬ

TYPOGRAPHIA LUCRĂTORILOR ASSOCIAŢĬ

12 PASAGIUL ROMAN 12

1868.

LIBRARY OF THE TAYLOR INSTITUTION
UNIVERSITY
- 5 NOV. 1940
OF OXFORD

Prima ediţiune a acestuĭ opuscolŭ appăruse in colónnele ţiarulŭĭ *Românulŭ*, de unde l'a reprodusŭ apoĭ într'o traducere prescurtată fóia francesă *La revue de la Roumanie.*

Maĭ mulţĭ amicĭ insistându assupra necessităţiĭ uneĭ ediţiunĭ separate, noĭ creḑurămŭ de cuviinţă, satisfăcêndŭ acéstă măgulitóre cerere, de a remania din noŭ scrierea nóstră, făcênd'o astŭ-felŭ maĭ demnă de indulgintea attenţiune, cu care fusese primită.

B. P. H.

INTRODUCERE

Mesagiulŭ Domnescŭ, prin care s'a deschisŭ la 3 Ianuariŭ 1868 sesiunea Parlamentuluĭ Românŭ; furtunósele desbateriĭ, urmate în acéstă privinţă atâtŭ în Cameră, precum şi în Senatŭ; în fine, Adresa ambelorŭ Adunăriĭ Legislative în respunsŭ la Discursulŭ Tronuluĭ; atinseră tóte şi fiă-care pe rândŭ, maĭ multŭ séŭ maĭ puçinŭ, maĭ pe scurtŭ séŭ maĭ pe largŭ, cestiunea toleranţeĭ religióse în România, anume din puntulŭ de vedere istoricŭ.

Suntemŭ datoriĭ a reprodnce aci maĭ întâiŭ de tóte înseşĭ cuvintele Suveranuluĭ, cariĭ aŭ servitŭ apoĭ dreptŭ basă şi dreptŭ stofă pentru lupta parlamentariă, dată în momentulŭ intermediarŭ dintre citirea Mesagiuluĭ şi votarea Adreseĭ :

« Vinŭ acum la uă cestiune, ce în çilele din urmă a devenitŭ « fórte delicată : cestiunea Israeliţilorŭ. Cu acéstă ocasiune repetŭ « declaraţiunea, ce în maĭ multe rânduriĭ a făcutŭ guvernulŭ meŭ. « Dacă naţiunea română în alte timpuriĭ nu s'a abătutŭ de la princi- « piele de umanitate şi de toleranţă religióşă, ea nu va începe astă-çĭ, « în alŭ XIX-lea secolŭ, suptŭ domnirea mea, a viola aceste sânte « principie . . . . »

Lăsândŭ la uă parte tóte discuţiunile, pentru şi contra, violinţĭ şi moderate, din stânga, din drépta séŭ din vre-unulŭ din cele nenumerate centruleţe aşa numite libere şi independinţĭ, ne vomŭ mărgini a aborda d'a dreptulŭ resumatulŭ şi conclusiunea lorŭ, adecă ultima formă, sub care ele aŭ apărutŭ la lumină din întunericulŭ urneloruŭ.

Senatulŭ, de şi maĭ bĕtrânŭ prin etimologiă şĭ prin vrĕsta legală

a membrilorŭ seĭ, făcu în acéstă singură împrejurare unŭ saltŭ de tinereţe, grăbindu-se a respunde celŭ d'ântêiŭ în următorulŭ modŭ :

«Vomŭ da atenţiunea nóstră cea maĭ scrupulósă cestiuniĭ delicate « a străinilorŭ de ritulŭ israilteanŭ, immigraţi în ţéră ; cestiune, « care nu este nicĭ decum suscitată de vr'uă persecuţiune religiósă, « căcĭ acésta n'ar fi demnŭ nicĭ de tradiţiunile nóstre naţionalĭ în « materiă de toleranţă, nicĭ de secolulŭ în care trăimŭ, nicĭ de rem- « nulŭ liberalŭ şi luminatŭ alŭ Mărieĭ Vóstre.»

De aci Camera nu numaĭ nu credu de cuviinţă de a remâné cătu-şĭ de puţinŭ maĭ în urma Senatuluĭ, ci âncă din contra, voindŭ a da uă probă, cumcă n'a întârdiatŭ în zadarŭ şi fără sporŭ, a maĭ adausŭ pe icĭ pe colea câte unŭ adjectivŭ la cele spuse deja în Adrésa celuĭ-l-altŭ corpŭ legislativŭ, şi anume :

«Încâtŭ se atinge de cestiunea cea delicată a străinilorŭ de ritŭ « israelitŭ immigraţi în ţéră, carĭ aŭ găsitŭ în Romania, în tóte epo- « cele, uă deplină toleranţă pentru cultulŭ lorŭ, şi de care se bucură « şi astădĭ în tótă plenitudinea ; ca represintanţĭ aĭ naţiuniĭ, vomŭ « pune atenţiunea cea maĭ pĕtrundĕtóre spre a da acesteĭ cestiuni « uă soluţiune satisfăcătóriă, etc.»

Din tóte lucrările parlamentarie ale uneĭ ţere, Mesagiulŭ Princiarŭ şi Respunsurile Puteriĭ Legislative se traducŭ în genere cele d'ântêiŭ şi de preferinţă în limbele străine, se publică prin diarie, se espediază prin note diplomatice, în fine se împrăştiă în tótă Europa, considerându-se ca uă esposiţiune complectă, deşi laconică, a situaţiuniĭ interne şi esterne, politice şi administrative, a Statuluĭ respectivŭ.

Aşa dară, mulţumită celorŭ treĭ pasage relative la Israeliţĭ, tótă lumea civilisată va afla, séŭ celŭ puţinŭ se presupune a fi óre-cum datóre să afle, că toleranţa religiósă este în Romănia nu numaĭ uă actualitate a secoluluĭ, ci âncă uă sacră moştenire lăsată de strămoşĭ, uă consecinţă a trecutuluĭ naţionalŭ, uă tradiţiune istorică.

Însă întrebarea este, capetele cele diplomatice din străinătate, dispuse maĭ totŭ-d'a-una prin efectulŭ propriĕĭ lorŭ esperiinţe de a nu se pré întemeĭa pe afirmaţiuniĭ oficiale, vorŭ bine-voi ele óre séŭ nu de a acorda unŭ creděmêntŭ dogmaticŭ celeĭ triple aserţiuniĭ din actele nóstre parlamentarie ?

Întrebarea este, dacă eĭ nu ne vorŭ bănui maĭ de grabă de a fi împinşĭ prin interesulŭ momentuluĭ a susţiné cu orĭ-ce preţŭ uă tesă, ce li se va puté păré neargumentată şi supusă controverseĭ?

Întrebarea este, dacă némulŭ celŭ natŭralmente scepticŭ alŭ ómenilorŭ de Statŭ, nu va voi cumŭ-va a se convinge elŭ însuşĭ prin coprinsulŭ istorieĭ nóstre despre pretinsulŭ spiritŭ de toleranţă alŭ Românilorŭ « *din tóte epocele* » şi « *din alte timpurĭ* », şi apoĭ atunci? . . . . atunci ce facemŭ noĭ?

Toţĭ istoriciĭ străinĭ aĭ Românieĭ, singurĭ cunoscuţĭ în Europa; Gebhardy, Engel, Wolf, Ubicini, Vaillant, Quinet, etc. etc., s'aŭ preocupatŭ esclusivamente de trecutulŭ politicŭ alŭ naţiuniĭ nóstre, fără să fi adunatŭ destule miĭlóce, séŭ póte chiarŭ fără a fi avutŭ intenţiunea de a atinge măcarŭ în trécătŭ cestiunile sociale, a cărora limpeĭire critică, pentru orĭ-ce ţéră din lume, este tocmaĭ partea cea maĭ grea, cea maĭ spinósă, cea maĭ obositóre a studiuluĭ istoricŭ.

Astŭ-felŭ, în deşertŭ diplomaţiĭ şi publicistiĭ Europeĭ arŭ căuta în tóte operele de maĭ susŭ, vechĭ şi noŭe, francese şi germane, vre-uă probă despre « *toleranţa religiósă tradiţională*, » cu care ne fălimŭ noĭ în Mesagiulŭ Tronuluĭ şi în ambele Adrese ale Parlamentuluĭ Românŭ; numile principilorŭ, uă cronologiă maĭ multŭ séŭ maĭ puţinŭ confusă, descrierea bătăliloróŭ, menţiunea unorŭ tractate internaţionale şi tăiarea capetelorŭ, étă totŭ ce se póte găsi acolo, şi nemicŭ maĭ multŭ de cătŭ atăta.

Pe cândŭ inamiciĭ noştri, cari sunt destuĭ la numĕrŭ şi a cărora abilitate, esercitată prin uă îndelungată gimnastică, scie de minune a profita de orĭ-ce ocasiune în defavórea viitoruluĭ românescŭ, ne vorŭ asvêrli în faţă acusaţiunea de netoleranţă religiósă, atribuindu-ni barbarismulŭ véculuĭ de miĭ'locŭ; credeţĭ óre, c'o să ne justifice curată şi símplu numaĭ protestaţiunile catichetice din procesele verbale ale juneluĭ nostru Parlamentŭ?

Pe cândŭ Israeliţiĭ şi organele lorŭ vorŭ striga pe tóte tonurile şi în tóte limbele, că nu frauda comercială, nu vagabondagiulŭ, nu colonisarea prin sate, nu invasiunea sistematică, nu relele economice, ci numaĭ ura contra sinagogeĭ ne-arĭ fi îndemnatŭ pe noĭ la tóte mĕsurele preventive şi restrictive, câte sunt necesarie de a se lua în a-

céstă privinţă ; credeţi óre, c'o să adjungă cele treĭ pasage de maĭ susŭ spre a desminţi formidabila bateriă de calomnie poliglote ?

Étă de ce datoria cea maĭ împeriósă a unuĭ istoricŭ şi publicistŭ românŭ, în momentulŭ de faţă, este de a demonstra prin lumina faptelorŭ autentice realitatea secolareĭ toleranţe religióse a străbunilorŭ şi părinţilorŭ nostri, umplêndŭ astŭ-felŭ măcarŭ în parte lacuna socială, lăsată de voe séŭ fără voe de cătră scriitoriĭ occidentalĭ, şi măngăindu-se în fundulŭ consciinţeĭ de a fi concursŭ, după gradulŭ forţelorŭ séle, la atingerea scopuluĭ celuĭ adevĕratŭ alŭ sciinţeĭ istorice, care este anume de a aşeda politica fiă-căruĭ poporŭ pe fundamentulŭ propriŭ naţionalŭ, ce'ĭ este predestinatŭ în concertulŭ umanităţiĭ.

Ne-amŭ pogorî însă pré-josŭ, dacă în studiulŭ nostru ne-amŭ mărgini numaĭ cu incidentulŭ israelitŭ, particolarisându şi micşorându cestiunea cea mare şi generală a toleranţeĭ religióse în România.

Ceea ce ne preocupă pe noĭ şi ceea ce se pare a interesa tótă Europa, nu este unŭ casŭ momentanŭ, ci esistinţa faptuluĭ constantŭ, cumcă în ţéra nóstră nicĭ o religiune, nicĭ unŭ cultŭ, nicĭ uă credinţă, n'arŭ fi fostŭ nicĭ uă dată espusă bicĭuluĭ persecuţiuniĭ.

D. deputatŭ Apostolianu, ale căruĭa opiniunĭ politice sunt fórte rare-orĭ ale nóstre, a atinsŭ totuşĭ dreptŭ la ănimă acestŭ puntŭ de vedere, făcêndŭ în Cameră, cu ocasiunea desbaterĭĭ proiectuluĭ de Adresă, următórea luminósă observaţiune :

« In tratatele nóstre cu Inalta Pórtă este stipulatŭ anume, că nicĭ « unŭ musulmanŭ să nu se pótă stabili în ţéră şi nicĭ uă giamiă să « nu se pótă înfiinţa pe pămêntulŭ nostru, şi totuşĭ eŭ nu creḑŭ, că « străbunĭĭ nostri, cándŭ aŭ stipulatŭ acésta, aŭ fostŭ mişcaţĭ de « simţimêntulŭ religiosŭ, ci de acela alŭ conservăriĭ naţionale. »

Prin urmare, scrierea nóstră o se ţinteze a îmbrăcişa, în sensulŭ celŭ maĭ vastŭ, istoria întrégă a toleranţeĭ religióse în România, petrecêndŭ într'uă revistă complectă atitudinea străbună, atătŭ de dincolo precum şi de dincóce de Milcovŭ, în privinţa tuturorŭ confesiunilorŭ fără deosebire : protestanţĭ, catolicĭ, armenĭ, mahometanĭ, ebreĭ, şi chiarŭ ereticĭ eşiţĭ din sinulŭ ortodoxieĭ.

Numaĭ astŭ-felŭ Europa o să pótă dobêndi uă convingere deplină, cumcă uă naţiune ca a nóstră, să fi fostŭ ea aşeḑată pe malurile Se-

neĭ, n'arŭ fi alungatŭ pe Hughenoţĭ, în Spania n'arŭ fi măcelăritŭ pe Maurĭ, în Anglia n'arŭ fi produsŭ pe Puritanĭ, în Germania n'arŭ fi datŭ nascere Anabaptistilorŭ, şi pe ţermiĭ Dunăriĭ nu se va apuca nicĭ uă dată de a goni legea luĭ Moĭse. . . .

I.

RELIGIUNEA ROMANULUI

I

Frenologia se încércă a precisa pe cranulŭ omuluĭ uă manifestare esterióră a plecăriĭ naturale spre bigotismŭ, observândŭ totŭ d'uă dată, că la uniĭ semnulŭ este maĭ desvoltatŭ, la alţiĭ maĭ redusŭ, la uă sémă lipsesce cu totulŭ.

Aplicândŭ apoĭ acéstă conclusiune cătră popóre întrege, sciinţa luĭ Gall şi a luĭ Spurzheim nu se sfiesce a stabili uă diferinţă chiarŭ între deosebitele naţiunĭ, considerate ca unităţĭ, constatândŭ, bună óră, că la Indianĭ şi la Negritenĭ indicele bigotismuluĭ este maĭ mare decâtŭ la cele-l-alte némurĭ.

Nu scimŭ, dacă frenologia meritä séŭ nu de a figura în rêndulŭ sciinţelorŭ; dar ceea ce scimŭ, este că naţionalitatea românä nu ne presintă nicĭ o apparinţă de acea bossă, dacă ne-arŭ fi permisŭ a o judeca după date istorice.

Luândŭ tóte popórele crestine, unulŭ câte unulŭ, de la Georgianĭ din munţiĭ Caucasuluĭ şi pônĕ la capĕtulŭ Irlandeĭ, nu veţĭ găsi nicĭ unulŭ, absolutamente nicĭ unulŭ, care să nu fi scosŭ din sînulŭ seŭ măcarŭ unŭ singurŭ sfântŭ.

Nu se află în lume unŭ calendarŭ destulŭ de voluminosŭ, pentru ca să pótă enumera miĭele de Nemţĭ, Francesĭ, Italianĭ, Spanioli, Olandesĭ, Englesĭ, Scotlandesĭ, Muscalĭ, Polonĭ, Boemĭ, etc. etc., carĭ s'aŭ învrednicitŭ cu grămada de a dobêndi fără dificultate câte unŭ locŭ de onóre pintre cheruvimĭ şi serafimĭ.

Acéstă fabulósă şi anormală înmulţire a împerăţieĭ ceruluĭ era uă consecinţă logică a bigotismuluĭ popórelorŭ, ce căutaŭ cu uă aviditate pasionată unŭ maĭ mare numerŭ de obiecte de veneraţiune materială, desfetându-se cu unŭ felŭ de furiă în procesiunĭ, în genu-

flessiuni, în flagelaţiuni, sub patronagiulŭ unuĭ nume, în faça uneĭ imaginĭ, dinaintea unuĭ scheletŭ, a unuĭ fragmentŭ de osŭ, a unuĭ petecŭ de stofă.

Indianulŭ, nemulţămitŭ de puçinătatea divinităţilorŭ séle, recurge la miĵloculŭ de a le multiplica prin gruparea a uă sută de capete pe corpulŭ unuĭ singurŭ ẑeŭ. Devoţiunea europeană a inventatŭ uă altă resursă maĭ puçinŭ complicată, dar fondulŭ remâne întocmaĭ acelaşĭ!

Este unŭ usŭ stereotipŭ de a accusa casta clericală de nascerea şi întărătarea feluritelorŭ accesórie superstiţióse ale diferitelorŭ religiuni.

Acésta se chĭamă a lua efectulŭ dreptŭ causă.

Bigotismulŭ, maĭ multŭ séŭ maĭ puçinŭ, este scrisŭ în însăşi natura intimă a popórelorŭ, încâtŭ puterea maĭ întinsă séŭ maĭ restrînsă a claseĭ sacerdotale în sînulŭ uneĭ naţiuni a atêrnatŭ totŭ-dé-una de la gradulŭ maĭ mare séŭ maĭ micŭ a aceleĭ predispositiuni primordiale.

Caracterulŭ Indianilorŭ a creatŭ pe brahminĭ, érŭ nu brahminiĭ aŭ creatŭ caracterulŭ Indianilorŭ, deşi maĭ în urmă, fiindŭ deja uă dată creaţĭ, brahminiĭ aŭ găsitŭ, negreşitŭ, folosulŭ lorŭ de a mănţiné caracterulŭ Indianilorŭ.

Totŭ aşa în Spania omneputinţa cleruluĭ a fostŭ unŭ productŭ alŭ naturueĭ naţionale, pe cândŭ în Anglia spiritulŭ maĭ practicŭ şi maĭ egoisticŭ alŭ Normanĵilorŭ reţinea generalmente pe preuţĭ în marginile unuĭ rolŭ secundarŭ.

Eĭ bine, din tóte popórele crestine, numaĭ şi numaĭ Românĭ, din momentulŭ de cândŭ aparŭ pe scena istorieĭ ca uă naţionalitate separată şi pônĕ în ora de astăẑĭ, n'aŭ datŭ nascere nicĭ unuĭ sfântŭ.

Factulŭ este ciudatŭ, şi totuşĭ noĭ provocămŭ pe orĭ-cine de a ne da uă singură desminţire.

Sânţiĭ nostri aşa numiţĭ naţionalĭ, sântulŭ Iónnŭ de la Sucéva, sânta Parasceva de la Iaşĭ, sânta Filoteă de la Curtea de Argeşŭ, aŭ fostŭ Bulgarĭ, Serbĭ, Grecĭ.

In secolulŭ de façă biserica ortodossă canonisâ pe unŭ stareţŭ de la Némţŭ, numitŭ Paisiŭ, carele astŭ-felŭ s'arŭ puté numĕra şi elŭ pintre ceĭ de maĭ susŭ; trebue se mărturimŭ însă, cu tótă părerea

de reŭ, că nicĭ acesta nu aparţine naţionalităţiĭ române, fiindŭ unŭ Muscalŭ, născutŭ în Rusia şi poreclitŭ după părinţiĭ Velicĭcovskie.

Se maĭ pretinde, cum că arŭ fi fostŭ Românŭ unŭ Sântŭ Nicodemŭ, pe care D. Bolliacŭ îlŭ face contimpuranŭ cu Radu Negrulŭ (1); arŭ trebui inse a decide maĭ ânteiŭ de tóte cellŭ puţinŭ epoca acestuĭ problematicŭ principe, pe care cronologia nóstră îlŭ strămută mereŭ din secolŭ in secolŭ, ceea ce aruncă, negreşitŭ, o obscuritate şi maĭ mare assupra imaginarilorŭ sfinţiĭ românĭ din timpulŭ seŭ.

Unŭ Nicodemŭ a fostŭ, in adevĕrŭ, egumenŭ alŭ monastirilorŭ unite Tismana şi Vodiţa, din Romănia cea mică, sub Vladislavŭ-vodă şi sub nepotulŭ seŭ Mircea celŭ Mare; nicĭ o dată inse numele luĭ nu este precesŭ in documentele posterióre de vre-unŭ titlu de sanctitate, ci simplu numaĭ se ḑice : « popă Nicodemŭ ». (2)

Biserica nóstră a posedatŭ în diferite timpurĭ bărbaţĭ marĭ, ilustri prin sciinţă şi prin moralitate, precum, de esemplu, mitropolitulŭ Dosofteiŭ, creatorulŭ poesieĭ române literare, séŭ încă maĭ bine mitropolitulŭ Iacobŭ Stamati, născutŭ porcarŭ din munţiĭ Ardéluluĭ, asemenea celebruluĭ augurŭ Attius Nevius din epoca luĭ Tarquiniŭ (3), şi carele, întocmaĭ ca şi acela, rădicându-se, numaĭ prin învĕţătură şi prin virtute, din stâna ciobănéscă pônĕ la culmea ierarchieĭ spirituale, a fostŭ unŭ adeveratŭ scutŭ alŭ poporuluĭ contra desfrêuluĭ despoticŭ şi oligarchicŭ (4); dar nicĭ uă datŭ n'a trecutŭ prin mintea strămoşilorŭ nostri tentaţiunea de a sfinţi aceste somităţĭ eclesiastice, pe carĭ bigotismulŭ din orĭ-ce altă ţĕră s'arŭ fi grăbitŭ a'ĭ aşeḑa cătŭ maĭ curêndŭ şi cătŭ maĭ aprópe d'a-drépta Tatăluĭ, multŭ maĭ pe susŭ de atăţia cardinalĭ în felulŭ luĭ Carolŭ Borromeo, intraţĭ în raiŭ fără voĭa şi fără scirea luĭ Dumneḑeŭ.

Nu ne-aŭ lipsitŭ, de asemenea, pusnicĭ, eremiţĭ, asceticĭ, ducêndŭ uă viéţă nu maĭ puçinŭ dură şi nu maĭ puçinŭ contemplativă, decum se crede a fi fostŭ acea a tuturorŭ sfinţilorŭ, eşiţĭ în primiĭ secolĭ aĭ creştinismuluĭ din fundulŭ Tebaideĭ.

Astŭ-felŭ a fostŭ, între alţiĭ, acelŭ săhastru Daniilŭ, ce trăia într'uă pesceră de la Voroneţŭ, şi pe care Stefanŭ celŭ Mare îlŭ consulta

(1) *Monastirile inchinate*, Bucurescĭ, 1862, p. 10.
(2) *Venelin*, *Crisóve daco-române* (rusesce), Petersb., 1840, p. 6, 27. etc.
(3) *Dionys. Halicarn.*, lib. III. § 70, ed. Kiessling.
(4) Veḑĭ articlulŭ d-luĭ *Cogălnicianu* in *Romănia Literară*.

în afacerile cele mai grave ale Statului, primindu în respunsu consiliele cele mai patriotice, bună óră : « nu te închina Turculuĭ, ci te du de te luptă » (1).

Memoria acestoru eroĭ aĭ abnegaţiuniĭ religióse remase eternă în tradiţiunea poporuluĭ, însă nicĭ uă dată părinţiĭ nostri nu s'aŭ gânditu de a le decreta cu uă mână profană aureola sfinţenieĭ.

Afară de acésta, în tótă Romănia Dunăréna nu se găsesce unu singuru satu, alu căruia nume să fiă luatu din nomenclatura sfinţiloru, precum în Francia, de pildă, statistica ne înşiră uă sută şépte-ḑecĭ şi una de localităţĭ, numite Saint-Amand, Saint-Affrique, Saint-Calais, Saint-Donat, Saint-Gobain, etc. etc., fără a mai vorbi de Spania şi de Italia.

Numaĭ în Ardélu ne întimpină din cându în cându căte unu sătuleţu cu nume de Sân-Petru, Sân-Mihaiu, Sân-Paulu ; dar origina acestuĭ botezu anormalu nu este nicĭ de cum românéscă, ci simplu uă traducţiune literariă a denumiriloru maghiare : Szent-Mihálytelke, Szent-Péter, Szent-Pál.

Sunt vr'o ḑece localităţĭ ḑise Sân-Craiu, ungurésce Szent-Király, dupre numele regeluĭ Stefanu, cu a căruia memoriă Romăniĭ n'aŭ ce face, fiindu unu principe curatu maghiaru şi unu sfântu curatu catolicu.

In unele locurĭ însă, neplăcerea naturală a naţionalităţiĭ de a croi sfinţĭ fără trebuinţă a indemnatu pe Ardeleni de a nu'ĭ admite nicĭ chĭaru în numile celle traduse alle satelorŭ, modificându arbitrariamente *Szent-Iànoshegye* în *Nucetu*, *Szent-Agota* în *Agnita*, *Szent Ersébet* în *Gusturiţă*, şi aşa mai departe . . . . .

Acéstă repulsiune firéscă a poporuluĭ romănu contra a totu ce compune pestriţulu cortegiu alu bigotismuluĭ a fost unica fôntână a modestieĭ cleruluĭ nostru, căruia nu ĭ-arŭ fi lipsitu, de sicuru, nicĭ capacitatea, nicĭ dorinţa, nicĭ tentaţiunea de a'şĭ atribui şi elu atrăgătórele privilegie şi beneficie ale tagmeĭ sacerdotale din Occidinte.

Pe la începutulu secoluluĭ XVI, cându patriarculu Nifonu, obicinuitu cu spiritulu superstiţiosu alu Grecilorŭ, s'a încercatu a merge înainte totu pe acea cale în Romănia, unde îlu invitase Radu-vodă celu Mare, principele şi toţĭ boeriĭ ĭ strigară cu indignaţiune :

(1) *Neculcea, Letopis.* t. 2, p. 199.

« pasă şi eşĭ din ţéră, că viéţa şi traiulŭ şi învĕţăturele tele noĭ nu « le putemŭ rĕbda, că stricĭ obiceiurile nóstre! » (1)

Unŭ Hildebrand, unŭ Sixtŭ V, unŭ Alesandru Borgia, ar fi devenitŭ blânzĭ, ca mieluşeiĭ, în miz'loculŭ uneĭ asemenĭ naţiuniĭ.

Ceia ce făceaŭ fără nicĭ uă sfiélă jesuiţiĭ şi capuciniĭ din Spania, din Francia séŭ din Italia, unde însişĭ Papiĭ le dedeaŭ esemple de cea maĭ turpidă demoralisare, nu se putea trece în România.

Uă bănuială orĭ-câtŭ de mică despre abusurile cleruluĭ era adeseorĭ de adjunsŭ spre a rescula în contra'ĭ tótă poporaţiunea uneĭ localităţĭ.

Ast-felŭ, unŭ crisovŭ de la Mateiŭ Basaraba din 1649, aflătorŭ în Archivulŭ Statuluĭ din Bucurescĭ pintre actele episcopieĭ Argeşŭ, ţice că toţĭ locuitoriĭ oraşuluĭ, atâtŭ mirenĭ, precum şi preuţĭ, « făceaŭ de rîsŭ şi de măscară pe călugériĭ monastiriĭ, aruncându-le « năpăştĭ că umblă cu femeiele. »

Unŭ altŭ documentŭ, din 1636, de asemene in Archivulŭ Statuluĭ, anume din pachetulŭ monastiriĭ Bisericaniĭ, ne povestesce cu uă naivitate patriarcală, cum nesce moşneni, cărora li se părea a fi nedreptăţiţĭ de cătră administraţiunea sântuluĭ locaşŭ, « aŭ mersŭ la casa « monastiriĭ de-aŭ suduitŭ călugĕrulŭ de lege şi ĭ-aŭ făcutŭ destulŭ « valŭ şi destulă scărbă. »

Nu este nicĭ uă monastire în Moldova séŭ în Muntenia, care să nu se fi încredinţatŭ în acestŭ modŭ, într'unŭ timpŭ séŭ în altulŭ, prin propria sea esperiinţă, despre imposibilitatea unuĭ regimŭ teocraticŭ în ţéra nóstră.

Pônĕ şi in cântecele poporare alle Românuluĭ se restrânge acestŭ liberalismŭ alŭ spirituluĭ naţionalŭ, dupre cum se póte judeca, bună óră, din următórea doĭnă:

« Arză-te-arŭ foculŭ, pădure,
« Şi'aĭ cădé sub o secure!
« Arde-arŭ lemnele din tine,
« Cum arde ânima 'n mine
« Să'mĭ facŭ drumŭ pôn'la vecine,
« Şi de susŭ din monastire,
« Unde zacŭ in părăsire

(1) *Archiva istorică a Românieĭ*, t. I, partea 2, p. 138. — Cf. *Magazinŭ istoricŭ*, t. 4, p. 237.

« Să veḑŭ cărdurĭ de copiḑe,
« Care mĕ sfêrşescŭ de ḑile,
« Şi să veḑŭ pe draga mea,
« Care m'amŭ ĭubitŭ cu ea
« In copilăria mea!
« N'arŭ avé locŭ in pămêntŭ
« Şi l'arŭ bate Domnulŭ Sfântŭ,
« Cine m'a călugĕritŭ
« Şi de ea m'a despărţitŭ!
« Eŭ n'amŭ fostŭ de pusniciă,
« Ci amŭ fostŭ de voĭniciă!... » (1)

Insă lipsa totală a sfinţilorŭ şi posiţiunea absolutamente subordinată a cleruluĭ, deşi sunt duo fenomene fórte caracteristice şi amŭ puté ḑice nepilduite în analele popórelorŭ creştine, totuşĭ nu constituă âncă singurele nóstre probe, cumcă Romăniĭ n'aŭ fostŭ nicĭ uădată fanaticĭ, după cum pretindŭ aceia ce ne acusă astăḑĭ de persecuţiunĭ religióse.

Unŭ poporŭ, preocupatŭ peste mesură de cestiunĭ bisericescĭ, ceea ce este uă consecinţă ordinariă a uneĭ nature bigote, este espusŭ fatalmente de a da nascere la o mulţime de secte religióse, din dată ce diferite împregiurărĭ, de pildă slăbiciunea individuală a capuluĭ eclesiasticŭ séŭ vr'uă crisă de desorganisare în sînulŭ cleruluĭ, permitŭ spiritelorŭ de a nu simţi pentru unŭ momentŭ mâna de ferŭ a casteĭ sacerdotale.

Eŭ înţelegŭ cuvêntulŭ luĭ Dumneḑeŭ maĭ bine decâtŭ vecinulŭ meŭ, işĭ ḑice atuncĭ fiă-care dintre membriĭ ceĭ maĭ esaltaţĭ aĭ unuĭ asemenea poporŭ, căutându sprijinulŭ ambiţióseĭ séle pretensiunĭ în virgula Scriptureĭ, dacă scie carte, séŭ la casŭ contrariŭ în visele uneĭ imaginaţiunĭ brute.

Adepţĭ naivĭ séŭ amăgiţĭ nu întârḑiă a se grupa în giurulŭ eresiarculuĭ, şi étă că uă sectă e gata.

Acéstă observaţiune se rapórtă nu numaĭ la creştinismŭ, ci la totalitatea religiunilorŭ : India este unŭ furnicarŭ de disidinţele cele maĭ bizare în dogme şi în culturĭ, érŭ mahometismulŭ numĕră peste patru-ḑecĭ de varietăţĭ, maĭ multŭ séŭ maĭ puţinŭ abătute de la doctrina primitivă a Al-Coranuluĭ.

(1) *Alexandri, Poesie popolare,* ed. 2, p. 229.

Unŭ teologŭ francesŭ a publicatŭ în cinci tomuri o interesantă istoriă a eresurilorŭ, născute în cursulŭ unuĭ singurŭ secolŭ de la 1700 încóce, în feluritele părţĭ ale lumiĭ. (1)

Efectulŭ naturalŭ alŭ sectelorŭ religióse este generalmente o iritaţiune reciprocă, o ură neîmpăcată, o gónă neîmblânzită, ce merge de cele maĭ multe orĭ pônĕ acolo, încâtŭ desbină pe frate de frate şi pe tată de fiiŭ, dupre cum acésta s'a veţutŭ în oribilele lupte dintre Francia catolică şi Francia protestantă din secoliĭ XVI şi XVII, séŭ în istoria puritanismuluĭ britanicŭ.

Bulgariĭ, Greciĭ, Muscaliĭ, Poloniĭ, tóte popórele de 'npregiurulŭ nostru, fără a maĭ atinge analele Occidinteluĭ, aŭ suferită, maĭ în toţĭ timpiĭ, de plaga disidentismuluĭ religiosŭ, pe care nu l'aŭ cunoscutŭ numaĭ Româniĭ.

Niciŭ dată străbuniĭ nostri nu şi-aŭ bătutŭ capulŭ de a ghici principiulŭ unitarŭ séŭ dualismulŭ luĭ Dumneţeŭ, ca manicheiĭ séŭ albigesiĭ; niciŭ dată eĭ nu s'aŭ apucatŭ de a cântări elementulŭ umanŭ alŭ naturelĭ luĭ Cristŭ, ca gnosticiĭ séŭ arianiĭ; niciŭ dată nu le-a trecutŭ prin capŭ de a cerceta cu d'amenuntulŭ genealogia precisă a Sântuluĭ Spiritŭ, ca ereticiĭ bizantiniĭ din evulŭ-meţiŭ.

O sectă religiósă e unŭ lucru cu totulŭ necunoscutŭ în istoria Românilorŭ.

Este maĭ multŭ de câtŭ atăta.

Dibăcia politică a Austrieĭ reuşi a separa pe fraţiĭ nostri din Ardélŭ în duo confesiuniĭ, dintre carĭ una se alipi către papismŭ, pe cândŭ cea-l'altă remase fidelă tradiţiunilorŭ greco-orientale.

Orĭ-cine înse a visitatŭ Transilvania, studiând'o ce-va maĭ departe de cătŭ pônĕ la băile dela Elypatak şi dela Zajzon, n'a pututŭ a nu se convinge, că natura cea preconcepută a naţionalităţiĭ române a dejucatŭ cu desevêrşire tóte calculele diplomaţieĭ austriace.

Este cu putinţă de a trăi aniĭ întregĭ într'uă casă cu duoĭ Ardeleni, fără a sci că unulŭ din eĭ recunósce supremaţia papeĭ, pe cândŭ cel-l'altŭ o négă.

La Abrud, în munţiĭ de aurŭ aĭ Transilvanieĭ, unde este obiceiulŭ de a boteza fiiĭ dupre ritulŭ tatăluĭ şi fetele dupre confesiunea mumeĭ, ni s'a întêmplatŭ a vedé noĭ-însine maĭ multe familie, com-

(1) *Abbé Grégoire, Histoire des sectes;* Paris 1828.

puse din tată ortodoxŭ, mumă catolică, fiĭ ca şi tată, fete ca şi mumă, şi maĭ pe d'asupra incă uă fiĭcă calvină, remasă dela uă altă nevéstă, locuindŭ toţĭ sub acelaşĭ acoperişŭ în armonia cea maĭ perfectă.

In secoliĭ trecuţĭ, cándŭ călĕtoriĭ străiniĭ întrebaŭ pe unŭ Românŭ despre felulŭ religiuniĭ séle, străbunulŭ nostru respundea la toţĭ şi la fie-care : « sum Românŭ de legea luĭ Sân-Paulŭ ». (1)

Incă în véculŭ XVII esista în satulŭ Nemoesciĭ uă bisericuţă, umbrită de unŭ arbore secolarŭ, sub care tradiţiunea naţională afirma, cum-că arŭ fi predicatŭ însuşĭ apostolulŭ. (2)

Saşiĭ din Transilvania, cándŭ se prilejesce cuĭva vr'uă nenorocire, obicĭnuescŭ pônĕ astă-ţĭ proverbulŭ « l'a lăsatŭ ca Sântulŭ Paulŭ pe Românĭ : *er hat sie verlassen, wie Sanct Paul die Bloch* ».

Epoca mareluĭ luminătorŭ alŭ ginţilorŭ fiindŭ anterióră colonisăriĭ Dacieĭ de către legiunile luĭ Traianŭ, este învederatŭ, că tóte datele de maĭ susŭ se rapórtă nu atăta la origină, precum la caracterulŭ crestinismuluĭ în România.

Doctrina apostoluluĭ Paulŭ a fostŭ totŭ dé-una fundamentulŭ religiuniĭ nóstre naţionale, şi în adeverŭ nicĭ unŭ Părinte alŭ Bisericeĭ nu s'a aretatŭ vr'uă dată maĭ opusŭ bigotismuluĭ sub tóte formele şi cu tóte resultatele séle.

Crestinulŭ nu face nicĭ uă distincţiune de grecŭ şi de barbarŭ, de cărturarŭ şi de vulgŭ, de evreiŭ şi de păgânŭ ; era prima dogmă a Sântuluĭ Paulŭ.

Cetăţeniĭ să asculte pe principiĭ şi pe magistraţiĭ lorŭ ; ţicea elŭ maĭ departe, fără a fi cugetatŭ, măcarŭ în trécătŭ, la principiulŭ teocraticŭ alŭ autorităţiĭ sacerdotale.

Crestinismulŭ trăesce prin adeverulŭ seŭ, iar nu prin formalităţĭ, nu prin precepte, nu prin ordonanţe, nu prin litera legiĭ ; învéţa, în fine, sublimulŭ filosofŭ alŭ Evangeliuluĭ.

Iată de ce, « *crestinĭ de legea luĭ Sân-Paulŭ* » în tótă puterea cuvîntuluĭ, Românĭĭ n'aŭ octroiatŭ nicĭ uă dată nimenuĭ uă diplomă

(1) Unŭ documentŭ din 1536 în *Monumenta Hungariae historica*, pars diplom. t. I, Pest, 1857, p. 368. — De assemenea *Reichersdorff, Chorographia Moldaviae*, ed. 1595, p. 50.

(2) *Ilia, Ortus variarum in Dacia religionum ;* Klausenburg, 1764, p. 15.

de sanctitate, nu s'aŭ certatŭ nicĭ uă-dată pentru subtilităţĭ de teologiă, nu s'aŭ îngenuchiatŭ nicĭ uă-dată de 'naintea abusuluĭ clericalŭ, n'aŭ cunoscutŭ nicĭ uă-dată convulsiunile bigotismuluĭ, n'aŭ persecutatŭ nicĭ uă dată pe ceĭ de altă credinţă!

II.

PROTESTANTII IN ROMANIA

Sub numele genericŭ de protestanţi, noĭ înţelegemŭ tóte confesiunile occidentalĭ, căte protestară în diferite timpurĭ în numele drepturilorŭ raţiunii contra credinţeĭ órbe şi surde a catolicismuluĭ, deslipindu-se apoĭ de cătră despotismulŭ centralŭ alŭ Romeĭ papale spre a forma cercurĭ religióse separate şi independinţĭ, basate maĭ multŭ séŭ maĭ pucinŭ pe principiulŭ liberuluĭ scrutinŭ individualŭ.

Englesulŭ Wicleff pusese în secolulŭ XIV prima temelia tuturorŭ doctrinelorŭ protestante ulterióre, stigmatisându cu energiă imoralitatea cleruluĭ catolicŭ, fără a cruţa însăşĭ nefalibila persónă a papeĭ.

Bohemulŭ Iónŭ Huss transplantâ în Europa continentală ideele reformatoruluĭ britanicŭ, formându uă sectă compactă şi devotată, a căriĭa propagandă se lăţĭa cu răpeḑicĭunea fulgeruluĭ.

Se scie în ce modŭ perfidia cardinalilorŭ şi mişelia împeratuluĭ Sigismund atrase prin linguşirĭ şi prin promisiunĭ pe curagĭosulŭ capŭ alŭ hussiţilorŭ dinaintea conciliuluĭ dela Costanţa, unde trădarea l'a asasinatŭ apoĭ sub formele esterióre de justiţiă; se maĭ scie însă, totŭ d'uă-dată, că acéstă nedemnă cursă, urmată de proscripţiunĭ şi de cruḑimĭ incuisitoriale, nu servi, ca totŭ-dé-una, decâtŭ numaĭ la întărirea noueĭ religiunĭ, a căriĭa reţea se întinse în curândŭ peste tóte provinciele limítrófe germane, polone şi maghiare.

Nu este aci locŭlŭ de a povesti eroicele lupte ale hussiţilorŭ contra forţelorŭ coalisate ale papismuluĭ, nicĭ miraculósele victorie ale faĭmosuluĭ Zizka, nicĭ căderea secteĭ maĭ multŭ prin oboséla de a totŭ invinge decâtŭ prin efectulŭ de a fi fostŭ biruiţĭ, dupre espresiunea luĭ însuşĭ papa Piŭ II.

Nu vomŭ atinge de asemenea strînsa legătură de filiaţiune între murindulŭ hussitismŭ şi născênda reformă a luĭ Martin Luther, doue verige învecinate ale unuĭa şi aceluia-şĭ lanţŭ.

Ceea ce ne interesézĕ acuma, este specialmente rolulŭ acesteĭ prime manifestaţiunĭ a protestantismuluĭ în privinţa toleranţeĭ religióse a strĕbunilorŭ noştri.

Ŭă bulă papală de la Eugeniŭ IV, din 1444, arétă, în termeniĭ ceĭ maĭ clarĭ, că deja atuncĭ, adecă d'abia treĭ-ţecĭ de anĭ după mórtea luĭ Iónŭ Huss, sectariĭ seĭ, goniţĭ în tóte direcţiunile de trăsnetele catolicismuluĭ, găsiră unŭ refugiŭ, ŭă primire, ŭă bucată de pâne sub cerulŭ Romănieĭ.

Intr'ŭă altă bulă cu douĭ anĭ maĭ posterióră, anume din 1446, acela-şĭ papă se esprimă şi maĭ limpede, ţicêndŭ: «aflămŭ cu cea «maĭ mare desplăcere, cumcă în regatulŭ Moldoveĭ s'arŭ fi adăpo«stindŭ ŭă mulţime de ereticĭ, maĭ cu sémă din abominabila sectă «a Hussiţilorŭ.» (1)

Confruntândŭ datele cronologice, apare lămuritŭ, că acésta primă numerósă imigraţiune a sectarilorŭ luĭ Huss în Moldova trebuia să se fi întêmplatŭ cam pe la anulŭ 1435, adecă după ce în bătălia de la Lipan de lôngă Praga, între partitulŭ catolicŭ şi între acelŭ protestantŭ, căduse după ŭă eroică resistinţă ultimulŭ capŭ alŭ taboriţilorŭ şi demnulŭ succesorŭ alŭ luĭ Zizka, Procopiŭ celŭ Mare.

Pe la 1460, deja sub domnia nemuritoruluĭ nostru Stefanŭ vodă, ŭă nouă glótă de hussiţĭ veni se céră ospitalitatea Românilorŭ, fiindŭ persecutaţĭ în Ungaria de cătră regele Mateiŭ Corvinŭ, séŭ maĭ bine ţicêndŭ, de cătră fanatismulŭ episcopilorŭ catolicĭ.

Nemine nu póte pune la îndoială religiositatea ortodoxă a luĭ Stefanŭ celŭ Mare, care nu lăsa a trece nicĭ unŭ anŭ fără să zidéscă căte ŭă biserică, nu lăsa a trece nicĭ ŭă lună fără a înzestra monăstirile cu darurĭ în banĭ şi în natură, nu lăsa a trece nicĭ ŭă septemână, nicĭ ŭă ţi, nicĭ ŭă oră, făr' a o semnala pintr'unŭ actŭ de devoţiune, bună óră prin impunerea unuĭ postŭ publicŭ, prin pelerinagiŭ la grota vre-unuĭ eremitŭ, prin transcrierea unuĭ esemplarŭ de Bibliă şi altele, tóte cu ajutorulŭ şi cu sfatulŭ venerabiluluĭ mitropolitŭ Teoctistŭ.

(1) *Kemény* în *Kurz, Magazin für Geschichte Siebenbürgens*, t. 2, p. 49.

Eĭ bine, acestŭ principe, atâtŭ de pravoslavnicŭ, nu se sfii totuşĭ a primi sub aripa protecţiuniĭ séle, nu numaĭ pe hussiţiĭ ceĭ găsiţĭ de maĭ 'nainte în ţéră, ci încă şi pe ceĭ sosiţĭ din noŭ de gróza Ungurilorŭ.

Loculŭ aşeḑăriĭ nenorociţilorŭ fugarĭ, formândŭ uă coloniă omogenă şi numerósă, era maĭ cu sémă la Prutŭ, unde industria lorŭ zidi case, clădi templurĭ, sădi viĭe, şi astŭ-felŭ dede nascere orăşeluluĭ Huşiĭ, alŭ căruĭa nume conservă pônĕ astă-ḑĭ memoria fundatorilorŭ seĭ.

Acéstă origine, indicată deja de multŭ de către istoriciĭ maghiarĭ,(1) se póte verifica acuma, într'unŭ modŭ maĭ pe susŭ de orĭ-ce bănuială, mulţămită unuĭ preţiosŭ documentŭ, estrasŭ din Archivele Vaticanuluĭ, şi pe care noĭ îlŭ vomŭ atinge maĭ pe largŭ cu câte-va rândurĭ maĭ la vale.

După mórtea mareluĭ Stefan, fiiulŭ seŭ Bogdan celŭ Orbŭ, atrasŭ, pe semne, prin pitorésca situaţiune şi salubritatea climeĭ, îşĭ alese în Huşĭ punctulŭ reşedinţeĭ séle ordinarie, după cum se dovedesce prin numerósele'ĭ crisóve, datate maĭ tóte din acestŭ tĕrguşorŭ.

Presinţa personală a principeluĭ şi a curţiĭ séle în miḑĭ-loculŭ unorŭ ereticĭ, contra cărora fulgera tótă Europa, n'a turburatŭ nicĭ de cum siguranţa religiósă a hussiţilorŭ, lăsaţĭ să'şĭ păzéscă în linişte credinţele cele moştenite de la Iónŭ Huss şi întărite prin însu-şĭ sângele martiruluĭ de la Costanţa.

Preste unŭ secolŭ şi jumĕtate după prima apariţiune a protestantismuluĭ în Moldova, Ungurulŭ Georgiŭ Vasari, secretarulŭ episcopuluĭ de Cameniţa în Polonia, scriea următórele rândurĭ către nunţiulŭ papalŭ, Italianulŭ Vincenzo da Portica, cu data din 20 Augustŭ 1571:

« Vĕ însciinţezŭ, cum-că Michail Tabuk Fegedin, predicatorŭ « fórte elocinte, Maghiarŭ de origine, ne-a adusŭ la cunoscinţă că « Unguriĭ, stabiliţĭ în Moldova, anume în oraşele Huşĭ şi Roman, « precum şi în satele de pe'npregĭurŭ, ce-va ca la doue miĭ de ómenĭ, « retăciţĭ dintr'untêiŭ în eresulŭ luĭ Ión Huss, aŭ îmbrăţişatŭ acum « religiunea catolică ». (2)

(1) *Timon, Imago Hungariae;* additamentum. p. 27, dupe ediţiunea Cassoviae, 1734. — Cf. *Chronicon Fuchsio-lupino-oltardinum*, Coronae, 1847, p. 25, nota.

(2) *Theiner, Monumenta Poloniae et Lithuaniae;* Romae, 1861, t. 2, p. 762

Seria faptelorŭ de mai susŭ, adecă cele doue bule papale; fundaţiunea Huşuluĭ sub Stefan celŭ Mare, împregĭurarea reşedinţeĭ luĭ Bogdan celŭ Orbŭ şi, în fine, raportulŭ Ungurului Vasari, concurgŭ a ne procura următórele conclusiunĭ istorice riguróse:

1. Hussiţiĭ aŭ fostŭ primiţĭ în România tocmaĭ atunceĭ, căndŭ nu'şĭ puteaŭ afla niceĭ unŭ locŭ de adăpostŭ în tótă Europa.

2. Cu totŭ barbarismulŭ secolilorŭ XV şi XVI chĭarŭ în ţerele cele maĭ civilisate ale Occidinteluĭ, acéstă sectă protestantă, în totŭ cursulŭ esistinţeĭ séle, nu suferi din partea strămoşilorŭ nostri cea maĭ mică umbră de persecuţiune.

3. Toleranţa Românilorŭ, pentru tóte religiunile în genere, era atâtŭ de absolută, în cătŭ fără a face înşiĭ propagandă altora, eĭ permiteaŭ tuturorŭ celorŭ de altă credinţă de a'şĭ mări numĕrulŭ proseliţilorŭ, convertindu-se uniĭ pe alţiĭ.

Astŭ-felŭ, pe căndŭ protestanţiĭ din Moldova deveniaŭ catoliceĭ, fără niceĭ unŭ semnŭ de desplăcere din partea străbunilorŭ nostri, catoliciĭ din Ţéra Românéscă, vice-versa, deveniaŭ protestanţĭ şi arŭ fi pututŭ deveni chiarŭ musulmanĭ, fără ca Romăniĭ să le fi arătatŭ cea maĭ mică părere de reŭ de a nu'ĭ vedé intrându maĭ bine în sînulŭ ortodosismuluĭ.

Celebrulŭ Giovanni Botero, carele scriea în epoca luĭ Michaiŭ Vitézulŭ, basându-se pe relaţiunĭ autentice din cancelaria papală, ne dă următórea preţiósă notiţă statistică despre starea religiósă a Ţereĭ Românescĭ:

« In Tergovişte se numĕră uă miă de case de Românĭ ortodoxĭ şi « doue-ḑecĭ şi doue case de catoliceĭ, Saşĭ şi Unguriĭ, posedându acolo « doue biserice, una a sântuluĭ Franciscŭ, astă-ḑĭ derămată, şi cea-l- « altă a sânteĭ Maria; dar în lipsă de unŭ preotŭ catolicŭ, eĭ se ser- « vescŭ cu unŭ păstorŭ luteranŭ, precum se face acésta de asemenea « la Câmpu-Lungŭ, unde sunt noue sute de case, dintre carĭ patru- « ḑecĭ de Saşĭ, şi în Rîmnicŭ, unde acestiĭa stăpănescŭ doue-ḑecĭ de « case ». (1)

După calcululŭ mediŭ, generalmente aprobatŭ în statistică (2), nu-

(1) *Botero, Relazioni universali;* Venezia, 1600, t. 3, p. 95.
(2) *Cibrario, Della economia politica del medio evo;* Torino, 1861, t. 2, p. 47.

merându-se câte cinci locuitori de fiă-care casă în târguri ordinare şi câte şése în oraşe mai mari, ne încredinţămu astu-felu, cum-că pe la 1590 poporaţiunea Tergovişteĭ nu trecea peste 6200 de ómeni, érŭ acea a Câmpu-lunguluĭ d'abia se redica la 4000, dintre carĭ toţĭ aprópe 350 de catolicĭ luteranisaţĭ, afară de vr'uă sută in Râmnicŭ, adică în totalŭ vr'uă 450 pône la 500 de proseliţĭ protestanţĭ.

Precum vedeţĭ, departe de a esércita cea mai slabă acţiune represivă contra religiuniĭ protestante, Românulŭ, din contra, nu numaĭ îĭ acorda libertatea cea mai deplină a confesiuniĭ şi a cultuluĭ, ci încă îĭ mai îngăduĭa de a propaga credinţele séle, orĭ de a îmbrăţişa ea însăşĭ altele, totŭ atâta de contrarie tradiţiunilorŭ bisericeĭ ortodoxe.

In Moldova catoliciĭ convertiaŭ pe hussiţĭ, în Ţérra Românéscă luteraniĭ convertiaŭ pe catolicĭ, érŭ străbuniĭ nostri privíaŭ în ambele casurĭ cu sânge rece la aceste lupte de teologiă, fără ca să le tréca măcarŭ prin cugetare de a converti eĭ pe aceĭa, ce mâncaŭ pe pământulŭ nostru pânea şi sarea românéscă.

In acésta toleranţă religiósă pentru protestanţĭ, Româniĭ nu făceaŭ niciŭ uă dată vr'uă diferinţă între numerósele secte, eşite din sînulŭ mariĭ revoluţiunĭ spirituale, care dede uă nouă faţă Europeĭ în secoliĭ XV şi XVI.

Vĕdurămŭ deja mai susŭ pe hussiţĭ şi pe luteranĭ.

In 1555 a visitatŭ România însuşĭ Italianulŭ Francesco Stancaro, unulŭ dintre ereticiĭ ceĭ mai esaltaţĭ din epoca Reformeĭ, ale căruĭa opiniunĭ estreme contra divinităţiĭ luĭ Cristŭ revoltaŭ egalmente pe discipoliĭ luĭ Luther şi pe aĭ luĭ Calvinŭ.

« Stancaro a plecatŭ la Românĭ : Stancarus abiit ad Valachos », scriea atuncĭ celebrulŭ Melanchton într'uă epistolă cătră amiculŭ seŭ Camerarius. (1)

Secta evangelică avea, de asemenea, uă bisericuţă şi unŭ păstorŭ alŭ seŭ la Rîmnicŭ, despre care se găsesce uă menţiune sub anulŭ 1642. (2)

Amŭ puté îmmulţi esemplele, dacă intenţiunea nóstră ar fi de a

(1) *Epist. Melanchtoni ad Camerarium* pag. 688; apud *Ossolinski*. Wiadomosci historyczno-krytyczne, Lwow, 1852, t. 4, p. 363 nota.
(2) Cronica luĭ *Kraus*, ap. *Kurz, Magasin*, t. 2, p. 212.

schiţa istoria religiunilorŭ în România, pe cându modestulŭ planŭ alŭ lucrăriĭ de faţă ne silesce a ne mărgini strictamente în cestiunea toleranţeĭ, pe care credemŭ că amŭ limpeţit'o îndestulŭ în privinţa protestantismuluĭ, încâtŭ se ne fiă permisŭ a trece maĭ departe la situaţiunea istorică a catolicilorŭ în ţéra nóstră.

Dar nu!

Ni se va spune, póte, cum-că istoria română nu este lipsită nicĭ ea de unŭ momentŭ óre-care de gónă religiósă contra protestantismuluĭ, şi anume în Moldova pe la 1563, după mórtea luĭ vodă Iacobŭ Heraclide Despota, mare partisanŭ alŭ Reformeĭ, ce adusese în ţéră maĭ multe familie de protestanţĭ de diferite secte şi susţinea prin tóte miţlócele lăţirea doctrinelorŭ luterane în România.

Catastrofa luĭ Despota a fostŭ uă revoluţiune politică, érŭ nicĭ de cum religiósă, şi dovadă este că poporulŭ, maĭ 'nainte de a isbucni flacăra, cerea de la acestŭ principe, într'uă sgomotósă adunare ţerănéscă de pe cămpulŭ Hotinuluĭ, nu ca să scóţă pe ereticĭ din ţéră, ci numaĭ ca să depărteze de lôngă sine pe consiliariĭ ceĭ reĭ, deşi totŭ-d'o-dată fórte pravoslavnicĭ, între carĭ vocea Românilorŭ indica maĭ cu sémă cu iritaţiune pe unŭ vlădică curatŭ ortodoxŭ (1).

După mórtea luĭ Despota, aŭ fostŭ urmăriţĭ uă bucată de timpŭ toţĭ amiciĭ seĭ politicĭ, de tóte riturile, crestine şi necrestine, fără deosebire, atâtŭ Spanioliĭ ceĭ catolicĭ, precum Nemţiĭ ceĭ reformaţĭ, precum Grecii ceĭ pravoslavnicĭ, precum Armeniĭ ceĭ schismaticĭ, precum Evreiĭ ceĭ rabbiniştĭ .... dar nicĭ uă persecuţiune religiósă!

Crima naţională consista atuncĭ de a fi fostŭ cine-va dintre *ómeniĭ fostuluĭ principe*, fără a fi întrebatŭ, dacă se închină luĭ Dumneţeŭ dupre ritualulŭ papeĭ, alŭ patriarculuĭ de Ecimiadzin, alŭ Talmudului séŭ alŭ confesiuniĭ de Augsburg...

(1) *Sommer, Vita Jacobi Despotae;* Vitebergae, 1587, p. 36.

III.

CATOLICISMULU IN ROMANIA

Materialurile, relative la toleranţa străbunilorŭ nostri în respectulŭ rituluĭ apusénŭ, fiindŭ în genere pré-numeróse, suntemŭ siliţĭ pe d'uă parte a subdivide acestŭ capitolŭ într'uă sériă de secolĭ, érŭ pe d'alta de a alege din fiă-care numaĭ elementele cele maĭ puçinŭ cunoscute predecesorilorŭ nostri pe câmpulŭ istorieĭ naţionale.

§ 1

SECOLULŬ XIV.

Ilustrulŭ Mironŭ Costinŭ, în poemulŭ seŭ polonŭ despre fundarea ţerelorŭ române, ţice că Saşiĭ şi Unguriĭ arŭ fi fostŭ primiĭ locuitorĭ aĭ oraşelorŭ moldovene şi muntene, aduşĭ de cătră Negru-vodă şi de cătră Dragoşŭ din Ungaria şi din Transilvania, intr'adinsŭ pentru ca Românii să se pótă ocupa numaĭ cu tréba ostăşéscă, locuindŭ pe cămpie şi prin sate, unde formaŭ cete de arcaşĭ şi de călăraşĭ, gata în totŭ momentulŭ a sbărnăi săgétta şi a da pintenĭ caluluĭ (1).

Cu alte cuvinte, majoritatea poporaţiuniĭ române urbane din secolulŭ XIV arŭ fi fostŭ catolică, ceea ce ne esplică óre-cum facilitatea, cu care chĭar unĭĭ principĭ românĭ din acea epocă se indemnaseră a imbrăţişa ritulŭ occidentalŭ, ĭar maĭ cu sémă Laţco-vodă din Moldova şi Alessandru Basarabŭ din Muntenia, ambiĭ cam de pe la annulŭ 1350 (2).

(1) *Dunin-Borkowski, Pisma* (Opere); Lwów, 1856, t. 1, p. 239—274. — *Archiva istorică a Românieĭ*, t. 1, part. 1, p. 167-168.

(2) *Şincaŭ*, t. 1, p. 338-339. — *Theiner*, *Monumenta Hungariae*, t. 1, p. 691.

Noĭ inse, lăssându cu totulŭ la o parte faptele deja cunoscute din istoriciĭ precedinţi, maĭ alesŭ din Sulzer, din Benkŏ şi din Engel, ne vomŭ mărgini a atrage aci atenţiunea numaĭ asupra unuĭ actŭ, conservatŭ în originalulŭ lătinescŭ în Archivulŭ Capitoluluĭ din Alba-Julia şi pe care nu l'a citatŭ pônĕ acum, din întĕmplare, niciĭ unulŭ din înaintaşiĭ nostri.

Documentulŭ se începe aşa:

« Vladislavŭ, cu graţia luĭ Dumneḑeŭ şi a Regeluĭ Ungarieĭ, dom-
« nulŭ Ţerreĭ-Românescĭ, banulŭ Severinuluĭ şi ducele de Făgăraşŭ,
« anunciămŭ mila şi favórea nóstră tuturorŭ credincĭoşilorŭ nostri
« cetăţenĭ, indigenĭ şi colonişţĭ de orĭ-ce naţiune séŭ limbă, din tótă
« intinderea Statuluĭ nostru, orĭ-şi-căţĭ vorŭ fi profesându ritulŭ şi
« învĕţătura Sânteĭ Biserice Romane. »

Apoĭ principele constată şi recunósce vechiulŭ dreptŭ alŭ episcopieĭ catolice din Ardélŭ de a avé totŭ-d'a-una cu reşedinţă în Ţéra Românéscă căte unŭ episcopŭ suffraganeŭ, adecă dependinte dela ea, dupre cum îlŭ avusese deja sub părintele luĭ Vladislavŭ-vodă şi sub ceĭ-l'alţĭ predecesorĭ aĭ seĭ.

In fine, documentulŭ se încheĭe în următorulŭ modŭ:

« Aşa dară noĭ poruncimŭ cu asprime tuturorŭ castelanilorŭ, co-
« miţilorŭ, judecilorŭ şi celorŭ-l'alţĭ oficialĭ aĭ nostri, ca să nu cu-
« teḑe pricinui, atătŭ ḑisuluĭ episcopŭ sufraganeŭ alŭ episcopuluĭ
« de Transilvania, precum şi ómenilorŭ din cortegiulŭ seŭ, niciŭ o pe-
« decă, supĕrare séŭ turburare, ci din contra să'lŭ susţină prin totŭ
« felĭulŭ de favorĭ şi de adjutóre oportune, dupre cum este plăcerea
« nóstră; datu-s'a în Argeşŭ, în serbătórea Vergineĭ şi Martireĭ
« Caterina, anulŭ Măntuiriĭ 1369 » (1).

In faţa acestuĭ actŭ de inaltă toleranţă religiósă, noĭ întrebămŭ, óre ce speciă de valóre maĭ póte avé teoria cea nouă a ḑiaruluĭ Trompeta Carpaţilorŭ, cumcă catolicĭi n'arŭ fi possedatŭ niciŭ o dată dreptulŭ de a avé unŭ episcopŭ alŭ lorŭ în Ţéra-Românéscă?

Acéstă aserţiune e cu atătŭ maĭ cĭudată, cu cătŭ autorulŭ seŭ, devenitŭ actualmente extra-gelosŭ pentru esclusivismulŭ pravoslav-

(1) *Battyanyi, Leges ecclesiasticae Hungariae;* Claudiopoli, 1827; t. 3, p. 217.

nică, a fostă tocmaĭ dumnéluĭ acela, din péna căruĭa eşise cu căţĭva anĭ maĭ 'nainte următórea anatemă rimată contra ortodoxieĭ :

« Frumósă'ţĭ e natura, o bellă Romăniă !
« Avută şi intinsă e vesela'ţĭ cămpiă,
« De Dunăre udată, umbrită de Carpaţĭ.
« De ţĭ-arŭ fi datŭ noroculŭ cătŭ aĭ de la natură,
« De n'aĭ fi fostŭ trădată de bruta impostură :
« Coreligionariĭ, ce aĭ privitŭ de fraţĭ. . .
« Aĭ fi maĭ onorată, ca uă surorŭ maĭ mare,
« De rudele'ţĭ d'aprópe, ce te nesocotescŭ !
« Printr'uă fatalitate, fuseşĭ greşită tare
« De te rupseşĭ de Roma. O, ritulŭ celŭ grecescŭ ! . .
« Acésta'ţĭ este culpa de n'afli măngăere
« In sinulŭ caseĭ telle, în care eu plăcere etc. » (1)

§ 2

SECOLULŬ XV.

Nicĭ unŭ principe românŭ nu s'a arĕtatŭ vre-uă dată maĭ rĕvnitorŭ pentru prosperitatea bisericeĭ ortodose, decum cronicele şi documentele ni represintă anume pe domnulŭ moldovenescŭ Alesandru celŭ Bunŭ, alŭ căruĭa regimŭ împle maĭ tótă prima jumĕtate a secoluluĭ XV, formândŭ unŭ lungŭ intervalŭ de pace esterióră şi de organisaţiune internă, adecă uă adeverată anomaliă în sînulŭ uneĭ totalităţĭ pline de neastĕmpĕrŭ, de lupte, de furtună, de amestecătură.

Cronica luĭ Urechiă descrie pe largŭ activitatea cea eclesiastică a acestuĭ principe înţeleptŭ şi devotŭ :

«Făcut'a douĕ monastirĭ marĭ în Moldova, Bistriţa şi Moldoviţa, «şi le-a înzestratŭ cu multe sate şi cu vecinĭ şi cu heleştee şi cu «vestminte scumpe şi cu odóre.

«Şi dacă s'a veḑutŭ luminatŭ în cinstea domnieĭ, în duoĭ anĭ aĭ «domnieĭ séle, fiindŭ maĭ întregŭ şi maĭ cu minte decâtŭ ceĭ trecuţĭ «înaintea domnieĭ luĭ, şi multe nevoindŭ spre cele de folosŭ sufle«tuluĭ seŭ, adus'a cu mare cheltuială din ţĕră păgână sfintele móşte «a mareluĭ mucenicŭ Ioanŭ Noviĭ şi le-a pusŭ întru a sea vestită

(1) *Bolliacŭ, Odă la Romănia.*

«cetate, ce este la oraşulŭ Suceveĭ, cu mare cinste şi pohvală (laudă), «de ferirea domnieĭ séle şi de paza scaunuluĭ seŭ.

«Şi întêia dată a trimisŭ la Patriarhulŭ de la Resăritŭ de a luatŭ «blagosloveniă şi a făcutŭ mitropolitŭ şi ĭ-a datŭ scaunŭ uă sântă mo- «nastire în oraşulŭ Suceveĭ să fiă mitropoliă, lângă curtea domnéscă, «dându'ĭ multe sate şi ocine (moşie) să fiă de poslușaniă (ascultare) «sânteĭ mitropolie; dat'a şi uă sémă de ţinuturĭ în eparchia mitro- «polituluĭ, făcêndu'lŭ epitropŭ legiĭ.

«Maĭ făcut'a şi alŭ duoilea episcopŭ, după mitropolitŭ, la sânta «monastire în oraşŭ în Romanŭ, şi'ĭ dete eparchiă uă parte de ţinu- «turĭ pe sub munte în josŭ.

«Maĭ făcut'a şi alŭ treilea episcopŭ la monastirea Rădăuţŭ, şi e- «parchiă ĭ-a datŭ ţinuturile din ţéra de susŭ despre ţéra leşéscă.

«Dacă a aşeḑatŭ vlădiciĭ, le-a făcutŭ cinste mare, că le-a pusŭ «scaunele de aŭ şeḑutŭ din drépta Domnuluĭ, maĭ susŭ, adecă maĭ «aprópe de Domnŭ, decătŭ toţĭ sfetniciĭ.» (1)

Eĭ bine, tocmaĭ acestŭ principe atătŭ de pravoslavnicŭ, acestŭ a- micŭ alŭ patriarculuĭ constantinopolitanŭ, acestŭ amatorŭ de móşte, acestŭ fundatorŭ de monastirĭ şi de episcopate, a fostŭ totŭ-d'uă-dată unŭ protectorŭ declaratŭ alŭ catolicismuluĭ, pe care îlŭ profesa în tótă libertatea soţia sea, fiica unuĭ magnatŭ maghiarŭ din Transil- vania.

Âncă în anulŭ 1646 se afla în biserica catolică de la Baia uă an- tică inscripţiune latină, pe care a copiat'o atuncĭ călătorulŭ Marco Bandini în interesanta'ĭ relaţiune inedită despre starea papismuluĭ în Moldova, şi care sună în traducere aşa:

« Acestŭ templu în onórea Pré-fericiteĭ Fecióre Maria s'a edificatŭ « în anulŭ 1410 de către Ilustrisimulŭ Principe Alesandru-vodă, a « căruĭa consórtă de piósă memoriă Margareta zace aci sub baptiste- « riŭ, odihnéscă-se în viéţa cea eternă pônĕ la Resurecţiune, a- « minŭ.» (2)

Să trecemŭ acum în Ţéra Românéscă, unde domnĭa Vladŭ-Vodă porecl itŭ Draculŭ, tatălŭ faĭmosuluĭ Ţepeşŭ, nu maĭ puţiuŭ cunos- cutŭ decătŭ fiĭu-seŭ prin uă energiă de ferŭ în administraţiunea in-

(1) *Letopis*, t. 1, p. 103, 104.
(2) *Kemény, Ueber das Bisthum zu Bakov*; în *Kurz, Magazin*; t. 2, p. 15.

terióră a Statuluĭ şi prin uă vitejiă eroică în focul̆ uneĭ bătălie, încâtŭ uă poemă germană contimpurénă despre espediţiunea de la Varna mărturisesce, că puterniculŭ Sultanŭ Amuratŭ nu se temea de nimenĭ, ca de « Trakle gross waida van Walachei. » (1)

In archivulŭ monastiriĭ franciscanilorŭ din Clujŭ se păstréză următorulŭ actŭ, descoperitŭ de către reposatulŭ comite Iosif Kemény, şi pe care noĭ nu credemŭ de prisosŭ de a'lŭ traduce aci în întregulŭ seŭ:

« Ion Vlad, cu graţia luĭ Dumneḑeŭ domnulŭ Ţereĭ Românescĭ şi « ducele ţerelorŭ de Amlaşŭ şi de Făgăraşŭ, facemŭ atenţĭ prin acéstă « scrisóre pe toţĭ, cine o va vedé, ceĭ de façă şi ceĭ viitorĭ, cum-că ĭată « Serenisimulŭ Domnŭ Sigismundŭ, cu graţia luĭ Dumneḑeŭ regele « Romanilorŭ, Ungarieĭ etc. suzeranulŭ nostru, la a căruĭa curte ne « aflămŭ acum din causa unorŭ afacerĭ fórte grave, avêndŭ a tri- « mite uă sémă de venerabilĭ şi religioşĭ fraţĭ din ordinea minoriţi- « lorŭ în părţile Ţereĭ Românescĭ, lipsite actualmente cu totulŭ de « mângâerea spirituală a sânteĭ biserice Romane; aşa dară, pentru « ca aceĭ fraţĭ să pótă avé din parte-ne totŭ felulŭ de ajutorŭ, de « protecţiune şi de favóre, ordonămŭ şi recomandămŭ cu stăruinţă, « sub pedépsa celeĭ maĭ aspre nemulţumirĭ a nóstre la casŭ de orĭ-ce « abatere, tuturorŭ şi fie-căruĭa din locuitoriĭ Ţereĭ Românescĭ, fie « călugĕrĭ, fie boerĭ, fie de orĭ-ce demnitate, condiţiune, statŭ saŭ or- « dine, întru cătŭ sunt supuşĭ jurisdicţiuniĭ nóstre, ca să fie datorĭ a « acorda acelorŭ fraţĭ tótă cinstea cuvenită preoţilorŭ românescĭ, « lăsându'ĭ a lucra şi a veghia la propagarea şi la conservarea cre- « dinţeĭ ortodoxe dupre propriulŭ lorŭ ritŭ, îngăduindu-le libera in- « trare şi libera şedere, fără a'ĭ turbura, fără a'ĭ supera şi fără a'ĭ « vătĕma câtu-şĭ de puçinŭ în mergere şi în întórcere, fiindŭ la miḑ- « locŭ autoritatea şi testimoniulŭ acesteĭ scrisorĭ a nóstre, pe care « amŭ ordonatŭ a o redacta marele nostru vornicŭ, espediăndŭ totŭ- « de-uă-dată, pentru uă maĭ mare siguranţă, noĭ înşi-ne unŭ dupli- « catŭ scrisŭ în limba diplomatică a Ţereĭ Românescĭ. Datŭ în Nü- « remberg, în părţile Germanieĭ, a luĭ Februariŭ în 8 ḑile, anulŭ « 1431 » (2).

(1) *Karajan, Gedichte Beheim's*; în *Quellen und Forschungen zur vaterl. Geschichte*; Wien, 1849, vers. 732—742.
(2) *Kurz, Magazin*; t. 2, p. 45.

Cată se observămŭ în trécătŭ, că tocmaĭ în timpulŭ petreceriĭ luĭ Vlad Draculŭ la Nüremberg, de unde eliberase crisovulŭ de maĭ susŭ, imperatulŭ Sigismundŭ, despre care noĭ vorbirămŭ deja în capitolulŭ precedinte, se ocupa cu organisarea uneĭ imense persecuţiuniĭ sistematice contra secteĭ hussiţilorŭ : astŭ-felŭ se aflaŭ acolo façă în façă, unulŭ lôngă altulŭ, unŭ monarcŭ de prima ordine dându esemplulŭ netoleranţeĭ religióse celeĭ maĭ înverşunate, şi unŭ micŭ principe românescŭ, ce nu se sfiea a declara în gura mare, că tóte confesiunile crestine sunt de uă potrivă « ortodoxe, » fie-care din puntulŭ de vedere alŭ propriuluĭ seŭ ritŭ.

Alesandru celŭ Bunŭ clădindŭ templuriĭ catolice alăturea cu biserice române şi Vlad Draculŭ recunoscêndŭ preuţilorŭ papistaşi absolutamente aceleaşi drepturiĭ şi aceĭaşi consideraţiune, de cariĭ se bucura clerulŭ nostru naţionalŭ ; ne scutescŭ de trebuinţa de a maĭ enumera aci uă mulţime de alte probe de estrema toleranţă religiósă a Românilorŭ în privinţa rituluĭ occidentalŭ în totŭ cursulŭ secoluluĭ XV ; cu atâtŭ maĭ alesŭ, că dintre toţi ceĭ-l-alţi principĭ anteriorĭ şi posteriorĭ din acea epocă, nicĭ unulŭ n'a fostŭ maĭ pravoslavnicŭ de cătŭ Alesandru celŭ Bunŭ, nicĭ unulŭ n'a fostŭ maĭ crudŭ de cătŭ Vlad Draculŭ, nicĭ unulŭ prin urmare nu putea fi maĭ dispusŭ pentru nisce acte de fanatismŭ şi de gónă. . . .

§ 3

SECOLULŬ XVI.

Numele luĭ Négoe-vodă este totŭ atâtŭ de poporarŭ, totŭ atâtŭ de simpaticŭ, totŭ atâtŭ de eternŭ în memoria Românilorŭ, ca şi suvenirea luĭ Mirceą séŭ a luĭ Stefanŭ, a luĭ Alesandru celŭ Bunŭ séŭ a luĭ Mihaiŭ Vitézulŭ, deşi acestŭ principe n'a domnitŭ nicĭ măcarŭ ₫ece aniĭ şi n'a căscigatŭ nicĭ măcarŭ uă singură bătăliă.

Amicŭ cu tóte puterile învecinate, iubitŭ de către poporulŭ seŭ, fericitŭ în sînulŭ familieĭ sale, trăindŭ în pace chiarŭ cu turbulenţa şi ambiţiósa boerime, elŭ n'a cugetatŭ, în totŭ intervalulŭ regimuluĭ seŭ, de la 1512 pônĕ la 1521, de cătŭ numaĭ la înflorirea biserice

române, pe care o considera totŭ-d'a-una, maĭ multŭ póte decum arŭ fi fostŭ de cuviinţă, ca uă parte integrantă din eclesia ecumenică orientală.

Tótă viéţa luĭ Négoe-vodă se reduce, maĭ multŭ séŭ maĭ puţinŭ, la următórea seriă de fapte evlavióse, dintre carĭ numaĭ uă jumĕtate arŭ fi fostŭ suficiinte spre a fi pututŭ procura unuĭ rege francesŭ séŭ germanŭ splendórea canonisaţiunĭ:

1. D'abia urcatŭ pe tronŭ, îndată să grăbi a scóte uă frumósă ediţiune a Evangeliuluĭ, esecutată cu unŭ luxŭ, ce arŭ face onóre chiarŭ arteĭ tipografice de astăḑĭ (1).

2. Edificâ superba biserică de la Argeşŭ, gloria architectonică a Romănieĭ, séŭ maĭ bine ḑicêndŭ, unuiŭ din monumentele cele maĭ strălucite ale architectureĭ eclesiastice orientale în genere.

3. Scrise în limba română uă seriă de tractate de filosofia morală, conservate într'unŭ codice din secolulŭ XVII în biblioteca naţională din Bucurescĭ, şi în carĭ la totŭ pasulŭ, cu cale séŭ fără cale, transpiră profunda preocupaţiune teologică.

4. Fusese amiculŭ personalŭ celŭ maĭ intimŭ alŭ patriarculuĭ constantinopolitanŭ Sântulŭ Nifonŭ, care 'lŭ numĭa cu efusiune «fiiŭ alŭ seŭ sufletescŭ» : πνευματικὸν τέκνον (2).

5. Nemulţămindu-se de a înzestra cu bogate daruri monastirile române din Muntenia, întinse bine-facerile séle chiarŭ asupra sânteloru locaşurĭ din Moldova (3).

6. Ferindu-se de alianţă cu uă principésă neortodoxă, luâ de femeiă pe Despina Miliţa, fiĭca Despotuluĭ serbescŭ Lazărŭ-Georgeviciŭ.

7. Cheltui milióne pentru susţinerea aprópe a tuturoru monastirilorŭ grece din muntele Atosŭ, din Constantinopole, din Sinae, din Ierusalimŭ, etc., încâtŭ cronicarulŭ contimpurénŭ esclamă cu emfasă, încurcândŭ şi desnaturândŭ uă mulţime de numĭ proprie: «să ḑicemŭ «de'mpreună, tóte câte sunt în Europa, în Tracia, în Ellada, în A-«cheia, în Iliricŭ, în Cambania, în Elispodŭ, în Misia, în Macedonia, «în Tetulia, în Sermia, în Lugdunia, în Peflagonia, în Dalmaţia, şi

(1) *Odobescu*, in *Revista Română*, t. 1, p. 816.
(2) *Engel*, t. 1, p. 198.
(3) *Wickenhauser, Moldowa oder Beiträge zu einem Urkundenbuche;* Wien, 1862, t. 1, p. 77.

«în tóte laturile, de la resăritŭ pônĕ la apusŭ şi de la méḑă-ḑi pônĕ «la méḑă-nópte, tóte sfintele biserice le hrăniă, şi multă milă pre-«tutindene da, şi maĭ vêrtosŭ pe ceĭ ce se străina prin pustie, şi prin «peştere, şi prin schiturĭ, fără de nicĭ ŭă scumpete hrăniă» (1).

Şi totuşĭ, orĭ-cătŭ de devotatŭ rituluĭ ortodoxŭ, Négoe-vodă nu era nicĭ de cum fanaticŭ séŭ bigotŭ, după cum se vede forţatŭ a o mărturi însuşĭ cronicarulŭ în cestiune, adăugândŭ îndată după pasagiulŭ de maĭ susŭ următórele caracteristice cuvinte : « şi nu numaĭ « creştinilorŭ fu bunŭ, ci şi păgânilorŭ.»

Pe noĭ însă, în casulŭ de faţă, lăsândŭ la ŭă parte tóte cele-l-alte religiunĭ, ne intereséză rolulŭ acestuĭ principe, în adeverŭ evangelicŭ, esclusivamente în privinţa catolicismuluĭ.

In 1519, şeḑêndŭ în scaunulŭ apostolicŭ ilustrulŭ Papa Leone X, pe care nu putea să nu'lŭ respecte nicĭ chiarŭ însuşĭ Luther, unŭ ambasadorŭ românescŭ fu anunciatŭ la curtea Romeĭ, presintându-se în numele ambilorŭ principĭ, ce domniaŭ atuncĭ în ţerele nóstre, Négoiă-vodă din Muntenia şi Ştefanŭ celŭ Tenĕrŭ din Moldova.

Scopulŭ ambasadeĭ era rugămintea de a fi inclusă România de-'mpreună cu tóte cele-l-alte Staturĭ creştine la eventualitatea uneĭ alianţe comune contra Otomanilorŭ; însă particularitatea, ce ni se pare a fi maĭ remarcabilă în acéstă ocasiune, este că pré-ortodoxulŭ suveranŭ alŭ Ţéreĭ Românescĭ, deşi amicŭ alŭ luĭ Nifonŭ şi alŭ Grecilorŭ, totu-şĭ nu uĭta de a cere benedicţiunea papală nu numaĭ pentru propria sea persónă, ceea ce s'arŭ putea socoti ca unŭ terменŭ de politeţă, ci încă pentru ambiĭ seĭ fiĭ, pe carĭ îĭ citéză anume, érŭ capulŭ catolicismuluĭ îĭ respunde : « te, fili Bassaraba, et dilectos fi-« lios Theodosium et Petrum filios et descendentes tuos etc. » (2)

Dar proba cea maĭ elocinte despre absoluta libertate a cultuluĭ catolicŭ în România în secolulŭ XVI, se coprinde maĭ cu sémă în istoria luĭ Bartolomeo Brutti, unŭ personagiŭ d'abia cunoscutŭ pônĕ acum autorilorŭ noştri, de şi viaţa luĭ abundă în tóte elementele, din carĭ se compune în genere ŭă celebritate politică.

Albanesŭ de originĕ, eşitŭ din aceiaşĭ familiĭ cu marele vizirŭ Sinan-paşa, Brutti îmbrăţişase de june cariera diplomatică, servindŭ

(1) *Archiva istorică a Românieĭ*, t. 1, part. 1, p. 147.
(2) *Theiner, Monumenta Slavorum*, t. 1, p. 571.

d'ântêiŭ Veneţianilorŭ (1) şi apoĭ Spaniolilorŭ în negoţiaţiunile lorŭ la Constantinopole, unde le era de uă imensă utilitate nu numaĭ prin fineţa spiritului seŭ, ci încă prin cunoscinţa limbeĭ turce şi prin legături personale cu maĭ mulţĭ demnitarĭ aĭ imperiuluĭ otomanŭ.

In 1580, intr'unŭ raportŭ oficialŭ alŭ ambasadoruluĭ francesŭ în Turcia De Germigny către regele Enricŭ III, ne întîmpină de uă dată următorulŭ detaliŭ biograficŭ:

« Brutti, ce fusese întrebuinţatŭ d'impreună cu Don-Marillano, « ambasadorulŭ regeluĭ Filipŭ II, la împăcarea Spanieĭ cu Pórta « Otomană, apoĭ arestatŭ în Lezina pentru nesce prepusurĭ, de aci eli- « beratŭ după mórtea vizirului Mehmed-paşa, mijlocise restituirea « actualuluĭ Domnŭ alŭ Moldoveĭ şi, mergêndŭ acum de curêndŭ în « acea ţéră, primi acolo o resplată strălucită : ţisulŭ principe îlŭ « făcu capŭ peste călărime şi pedestrime, îĭ dărui venitulŭ uneĭ vame « în valórea anuală de 3000 galbenĭ, şi'ĭ maĭ hărăzi pe de asupra « tótă averea, remasă după unŭ boerŭ, ce fusese esecutatŭ pentru « uă crimă..... » (2).

Étă dară aventurariulŭ nostru semi-albanesŭ, semi-veneţianŭ, semi-spaniolŭ, stabilitŭ în Moldova, la curtea luĭ vodă Petru celŭ Schiopŭ, asupra căruia esercita, firesce, tótă influinţa unuĭ vechiŭ bine-făcătorŭ şi totŭ prestigiulŭ unuĭ omŭ deprinsŭ a învêrti lucrurile.

Brutti era catolicŭ declaratŭ, şi totu-şĭ nimene în tótă Moldova, unde poporulŭ nu se prea temea de Petru celŭ Schiopŭ, éră boeriĭ îşĭ jucaŭ pe degete după placŭ şi după voe pe acestŭ principe móle şi speriosŭ, n'a protestatŭ contra numiriĭ unuĭ papistaşŭ la una din cele maĭ principale demnităţĭ ale ţereĭ, fără a maĭ vorbi despre cele-l-alte beneficie materiale, enumerate în raportulŭ de maĭ susŭ alŭ ambasadoruluĭ francesŭ.

In adevĕrŭ, cumcă catoliciĭ eraŭ legalminte admisibilĭ la tóte funcţiunile Statuluĭ, pônĕ ce regimulŭ fanarioţilorŭ n'a întrodusŭ principiulŭ neromânescŭ alŭ esclusivismuluĭ ortodoxŭ, dovadă este, că unŭ mare numerŭ din generaliĭ luĭ Mihaiŭ celŭ Vitézŭ aŭ fostŭ Ungurĭ, éră succesorulŭ seŭ, Radulŭ vodă Şerbanŭ, principe maĭ puţinŭ

(1) *Bulengeri Historia sui temporis;* Lugduni, 1619, p. 283. — *Mauroceni, Historia Veneta,* Venetiis, 1623, in-fol., lib. XIV, an. 1591.
(2) *Charrière, Négotiations dans le Lévant;* t. 3, p. 913, nota.

ambițiosŭ, dar nu mai puçinŭ bravŭ, dede tótă armata română în mânele unui Italianŭ de la Cremona, contele Atillio Vimercati: « General Sergente Maggior del principe Radulo » (1).

Insă Brutti nu se mulțămîa de a figura elŭ însuşi în divanulŭ celŭ pravoslavnicŭ alŭ Moldoveĭ, ci concepu vastulŭ planŭ de a întórce tótă Romănia spre catolicismŭ, îndemnându cu acestŭ scopŭ pe Petru celŭ Schiopŭ de a invita în țéră vr'uă căți-va predicatorĭ jesuiți, pe carĭ, negreşitŭ, înaltulŭ clerŭ din Polonia, fórte interesatŭ într'uă asemenea conversiune, s'a grăbitŭ a'ĭ trimite la cea d'ântêiŭ cerere.

Tóte piesele, relative la acéstă mare afacere, sunt publicate în preţiósa colecţiune a luĭ Theiner.

In corespondința sea cu nunțiulŭ papalŭ Anibalŭ di Capua, Brutti se întituléză: « Gran Camarier di Moldavia et Capitano di Lapusna », éră Petru celŭ Schiopŭ îlŭ numesce şi maĭ pomposŭ: « magnus « aulae nostrae magister ».

In Moldova se numera atuncĭ ca la 15,000 de catolicĭ, în cea maĭ mare parte Saşĭ şi Ungurĭ.

Bisericele lorŭ posedaŭ în linisce case, moşie, venitурĭ destulŭ de însemnate, precum, de esemplu, acea de la Cotnarŭ avea anualmente peste 500 galbenĭ... (2).

Incercarea jesuiţilorŭ nu reuşi, de şi nimenĭ nu s'a gânditŭ măcarŭ de a'ĭ persecuta cătu-şĭ de puçinŭ, ci s'aŭ retrasŭ eĭ înşiĭ de bună voe, vĕdêndŭ cu mirare şi cu nemulțămire unŭ poporŭ estraordinarŭ, asupra căruia teologia nu producea nicĭ uă impresiune, încătŭ tótă abilitatea şi tótă retorica fiilorŭ luĭ Ignațiŭ de Loyola se isbîa în zădarŭ contra stânceĭ de granitŭ a indiferentismuluĭ.

Brutti însă remase mare şi tare în totŭ cursulŭ domnieĭ luĭ Petru celŭ Schiopŭ, maĭ cu sémă de când unŭ vĕrŭ alŭ seŭ, anume Sinan-paşă, ajunse la culmea puterii pe lângă Pórta Otomană.

In 1591, peste unŭ-spre-ḑece anĭ după sosirea acestuĭ veneticŭ în Moldova, noulŭ principe Aronŭ-vodă, numitŭ în loculuĭ luĭ Petru celŭ Schiopŭ, porunci armaşilorŭ ca să înnece pe Brutti în Nistru.

Acéstă oribilă mórte fost'a ea uă pedépsă pentru criminalele séle

(1) *Spontoni, Historia de la Transilvania;* Veneţia, 1638, p. 208, 233. — Cf. *Bethlen, De rebus Transilvanicis*, ed. 2, t. 5, p. 392.
(2) *Theiner, Monumenta Poloniae;* t. 3, p. 5, şi altele.

uneltiri contra bisericeĭ ortodoxe? avut'a ea óre în vedere cestiunea catolicismuluĭ? perit'a óre nenorocitulŭ diplomatŭ din causa confesiuniĭ séle?....

Nu!

Religiunea n'a jucatŭ nicĭ celŭ maĭ micŭ rolŭ în acéstă catastrofă.

Unŭ cronicarŭ polonŭ contimpurénŭ, catolicŭ elŭ însu-şĭ, constată fórte lîmpede motivulŭ faptuluĭ.

Brutti fiindŭ milionarŭ, împrumutase nesce banĭ luĭ Aronŭ-vodă încă maĭ 'nainte de a ajunge acesta la domniă.

Principele preferi acum maĭ bine a îneca pe creditorulŭ seŭ, de cătŭ a'ĭ plăti datoria.

Étă totulŭ..... (1).

§ 4

SECOLULŬ XVIII.

Tragica mórte a luĭ Mihaiŭ celŭ Vitézŭ semnaléză pentru Românĭ începutul secoluluĭ XVII, uă epocă de tristă transiţiune între timpiĭ anterioriĭ de gloriă naţională şi între ruşinosulŭ periodŭ posteriorŭ de apesare fauariotică.

Amarŭ plăngeaŭ străbuniĭ nostri perirea erouluĭ de la Călugĕreniĭ, a căruia viéţă, să se maĭ fi prelungitŭ încă puçinŭ-puçinŭ, ne-arŭ fi scutitŭ de douĭ secoliĭ şi jumetate de suferinţe, realisândŭ de pe atunciĭ regatulŭ Dacieĭ luĭ Traianŭ.

Nu credemŭ însă, ca Româniĭ ceĭ ortodoxĭ să fi jelitŭ cu uă durere maĭ profundă catastrofa vitézuluĭ Mihaiŭ, decum aŭ jelit'o papistaşiĭ din Ţéra Românéscă.

In biserica catolică de la Tîrgovisce se conserva uă mică cronică monastică manuscrisă, pe care ne-a comunicat'o în copiă d. profesorŭ Aronŭ Craĭniceŭ, şi unde, sub anulŭ 1601, după asasinatulŭ luĭ Mihaiŭ celŭ Vitézŭ la Turda, ne intempină următórea frumósă esclamaţiune:

« Vaĭ! acelŭ Mihaiŭ-vodă peri pré curândŭ! Elŭ fusese unŭ pro-« tectorŭ alŭ nostru, făcêndŭ să reînflorésca acéstă biserică deja în

(1) *Bielski, Kronika polska od 1587 do 1598;* Warszawa, 1851, p. 164.

« trei rânduri ruinată, şi étă de ce noi estragemŭ pentru memoriă « din cronica românéscă istoria resbelelorŭ séle » (1).

După acestŭ elocinte esemplu de toleranţa religiósă a Românilorŭ din Muntenia în privinţa catolicismuluĭ la începutulŭ secoluluĭ XVII, s'o maĭ vedemŭ acum pe la sfêrşitulŭ seŭ, ŭtilisândŭ aceiaşĭ cronicuţă papistaşă de la Têrgovişte, în care aflâmŭ următórele:

« In anulŭ 1679, domnulŭ Constantinŭ Şerbanŭ din familia Can- « tacuzenilorŭ ne hărăzi maĭ multe proprietăţĭ şi se pregătĭa chiarŭ « a edifica templulŭ, dacă după ₫ece anĭ de domniă nu l'arŭ fi sur- « prinsŭ mórtea ».

« In 1689 domnulŭ Constantinŭ Brancovénŭ realisă gândulŭ pre- « decesoruluĭ seŭ, restaurândŭ biserica şi turnulŭ, şi hărăzindu-ne « douĕ clopote şi alte bunurĭ » (2).

Cată să nu uităm, că ambiĭ aceştĭ principĭ, atâtŭ Constantinŭ Şerbanŭ precum şi vestitulŭ Brancovénŭ, aŭ fostŭ fórte devotaţĭ eclesieĭ orientale, pentru care ultimulŭ a şi suferitŭ maĭ apoĭ cu tótă familia sea martirulŭ celŭ maĭ oribilŭ din mănele Turculuĭ, ceea ce ridică, negreşitŭ, cu atâtŭ maĭ susŭ generositatea purtărilorŭ lorŭ în respectulŭ catolicismuluĭ.

Trecêndŭ acum la Moldova, ne-arŭ fi de adjunsŭ de a cita aci următórele doue documente:

1. Unŭ crisovŭ de la Duca-vodă din 1665, Iuliŭ 7, în care ₫ice:

« Dat'am cartea domnieĭ mele rugătoruluĭ nostru archiepiscopuluĭ « de la episcopia cea unguréscă din têrgŭ din Bacăŭ, să fie tarĭ şi « puternicĭ cu cartea domnieĭ mele a căuta şi a ţiné în ţéra domnieĭ « mele, după obiceiulŭ lorŭ, pe toţĭ Ungurĭĭ şi Saşiĭ, carĭ sunt pa- « pistaşĭ de lege, de cuscriă, şi de cununiă, şi de sânge amestecatŭ, « carĭ se vorŭ aduna rudă bărbatŭ cu femeiă; şi deşugubină (glóbă « pentru crime capitale) să nu aĭbă trébă şugubinarĭĭ, cu Ungurĭĭ nicĭ « cu Saşiĭ, ci să aĭbă trébă numaĭ episcopulŭ ce maĭ susŭ scriemŭ, « şi de alte adetiurĭ (obligaţiunĭ consuetudinare) după cum scrie « obiceiulŭ lorŭ de vĕcŭ, pre uniĭ ca aceĭa se aĭbă a'ĭ judeca şi a'ĭ « globi şi a'ĭ certa (pedepsi), carele după vina sea, cum este obicina « (datina) lorŭ. . . . »

(1) In *Archiva istorică* t. 1, partea 2, p. 48.
(2) Ibid., p. 53.

2. Unŭ crisovŭ de la Antoniŭ Rosetti, din 1675, Decembre 14, care sună aşa:

« La toţĭ slujitoriĭ.... pentru rugătorulŭ nostru Ión Zambateiŭ « Burcuţă, episcopulŭ ungurescŭ de la episcopia unguréscă din têr- « gulŭ Bacăuluĭ şi pentru toţĭ preuţiĭ seĭ şi ţircovniciĭ, cariĭ sunt « din clirosulŭ bisericeĭ lorŭ..... ca să aveţĭ a'ĭ lăsa în pace de dajde, « de zloţĭ, de leĭ, de talerĭ, de orţĭ, de sulgiŭ, de ilişŭ, de untŭ, de « miere, de sêŭ, de pieĭ, de carre, de joldŭ, de podvódă, de caĭ de « olacŭ, de desetină de stupĭ, de goştină de mascurĭ şi de oĭ..... şi tu, « şoltuzŭ (primarŭ) şi cu părgarĭ (municipalĭ) de acolo din têrgulŭ « Bacăuluĭ, întru nemicŭ să nu'ĭ învĕluiţĭ şi să nu'ĭ amestecaţĭ cu « têrgulŭ, precum aŭ cărţĭ de miluire şi de la alţĭ Domnĭ... şi voĭ, « pârcălabĭ (prefecţĭ) de la acelŭ ţinutŭ, să nu vĕ amestecaţĭ în ju- « deţele lorŭ.... fără cătŭ ce vorŭ fi greşelĭ marĭ de furtişagurĭ, să « aveţĭ atuncĭ trébă a le cerca.....» (1).

Prin urmare, ca şi în timpiĭ precedinţĭ, catolicismulŭ se bucura în Moldova şi în Ţéra Românéscă, în totŭ cursulŭ secoluluĭ XVII, nu numaĭ de libertatea religiósă cea maĭ absolută, ci incă de maĭ multe privilegie escepţionale, precum, bună óră, de uă jurisdicţiune canonică independinte, de unele imunităţĭ fiscale, şi de alte prerogative, pe carĭ nu póte să le acórde astă-ḑĭ nicĭ chiarŭ legislaţiunea Statelorŭ din Occidinte.

Şi să nu'şĭ închipuéscă cine-va, cum-că uă asemene estraordinariă toleranţă naţională arŭ fi avutŭ dreptŭ organŭ numaĭ autorităţile civile ale ţerelorŭ nóstre.

Nu!

Clerulŭ românescŭ era totŭ-d'a-una în acéstă privinţă nu maĭ puçinŭ liberalŭ de cătŭ poporulŭ, de cătŭ boeriĭ, de cătŭ principiĭ.

Astŭ-felŭ în a doua jumĕtate a secoluluĭ XVII, maĭ mulţĭ catolicĭ din Moldova îmbrăţişăndŭ din diferite împregiurărĭ religiunea ortodoxă, vicariulŭ papalŭ se adresă personalmente către celebrulŭ Mitropolitŭ Dosofteiŭ, celŭ maĭ ilustru părinte alŭ bisericeĭ române, şi către ceĭ-alţĭ patru episcopĭ diocesanĭ, carĭ toţĭ l'aŭ priimitŭ cu cea maĭ mare afabilitate, eliberându'ĭ îndată unŭ actŭ, în puterea căruĭa era permisŭ tuturorŭ catolicilorŭ, ce trecuseră deja la ortodoxiă, de

(1) Veḑĭ ambele documente în *Fóia pentru minte*, 1845, p. 25 şi 37.

a se reîntórce la ritulŭ lorŭ primitivŭ, fără nicĭ ună temere din partea administraţiunĭĭ laice şi eclesiastice a ţereĭ.

Étă însuşĭ cuvintele archiepiscopuluĭ catolicŭ Petru Parchevich din 1670:

« Accessimus Metropolitanum Provinciae et Diocesanos Episcopos « Schismaticos Valachicos, rem serio proponendo, obtinuimus ab « omnibus favorabiles literas, ut si qui ex nostris velint ad pristinum « Catholicorum statum redire, possint et valeant... » (1).

Desfidemŭ pe orĭ-cine de a descoperi ceva analogŭ în analele celorŭ-l-alte popóre: făcut'aŭ vre ună dată astŭ-felŭ catolicĭĭ pentru protestanţĭ? muscalĭĭ séŭ grecĭĭ pentru papistaşĭ? musulmanĭĭ pentru creştinĭ? sunniţĭĭ pentru şiiţĭ? ună sectă reformată pentru vr'ună altă sectă?....

Noĭ unĭĭ în zadarŭ ne sgândărimŭ memoria spre a găsi măcarŭ unŭ singurŭ esemplu de ună abnegaţiune religiósă atâtŭ de sublimă!

Ba încă din contra, pe cândŭ clerulŭ românescŭ autorisa pe ceĭ întorşĭ la ortodoxiă de a reveni la ritulŭ occidentalŭ, tocmaĭ în acelaşĭ timpŭ, adecă totŭ cam pe la 1670, étă ce scriea într'ună situaţiune identică unŭ preutŭ papistaşŭ, stabilitŭ în Muntenia:

« Ună Româncă din Cămpu-lungŭ, măritată după unŭ catolicŭ, pri- « mise religiunea bărbatuluĭ seŭ; murindŭ însă acesta, ea redeveni « ortodoxă d'impreună cu duoĭ fiĭ aĭ seĭ.

« O dómne! dacă arŭ fi în puterea mea, pe nesce asemenĭ fiinţe, eŭ « le-aşŭ bicĭui cu cruĭime pe piaţa publică, le-aşŭ stigmatisa cu sem- « nulŭ infamieĭ perpetue, şi le-aşŭ forţa a se reîntórce în sînulŭ bise- « riceĭ mele! » (2).

Ce enormă diferinţă între sângerosulŭ limbagiŭ alŭ acestuĭ fanaticŭ din Europa cea civilisată şi între dulcéţa eminemente evangelică a mitropolituluĭ şi a episcopilorŭ din barbara Românĭă!....

Să ne fiă ĭertatŭ a nu vorbi nemicŭ despre secolulŭ XVIII, căcĭ nu este alŭ nostru, ci alŭ acelorŭ lăpedături din Fanarŭ, pe carĭ îĭ respinsese cu desgustŭ din sînulŭ seŭ naţionalitatea gréscă, şi pe carĭ

(1) *Kurz, Magazin*, t. 2, p. 70.
(2) *Relatio de statu Valachiae*, în *Engel, Gesch. d. Walachey*, p. 116.

urgia Ceruluĭ, bătêndu'şĭ jocŭ de omenire, îĭ puse apoĭ pentru unŭ vécŭ întregŭ în fruntea posterităţiĭ luĭ Traian !

Să spunemŭ numaĭ atăta, că pônĕ şi în acea infernală epocă, liberalismulŭ naturalŭ alŭ poporuluĭ romănŭ încerca a se lupta, din cândŭ în cândŭ, contra bigotismuluĭ bizantinŭ, ce se impusese ţereĭ ca uă nouă speciă de beilicŭ.

Operele filosofuluĭ dela Ferney găsĭaŭ unŭ resunetŭ pe ţermiĭ Dunăriĭ, şi revoluţionarulŭ Carra, ce petrecuse maĭ mulţĭ anĭ în România, observă cu acéstă ocasiune :

« Gustulŭ autorilorŭ francesĭ arŭ puté deveni aci unŭ obiectŭ de « comerciŭ, dacă patriarculŭ de Constantinopole n'arŭ fi amenințatŭ « cu mănia luĭ Dumneḑeŭ pe toţĭ aceĭ ce arŭ cuteḑa să citéscă căr- « ţile scrise de catolicĭ şi maĭ în speciă de Voltaire !... » (2).

(2) *Histoire de la Moldavie ;* Paris 1778, p. 219.

IV.

MAHOMETÌSMUL IN ROMANIA

Originalurile tractatelorŭ nóstre cu Turcia nu maĭ esistă de multŭ; dar nu este cu neputinţă de a le restabili óre-cum, dacă nu în literă, celŭ puţinŭ în spiritŭ, mulţămită indicaţiunilorŭ, conservate pe icĭ pe colea în cronicele naţionale, şi a cărora veracitate, în acéstă privinţă, se justifică pe deplinŭ prin însăşĭ natura factică a secolarelorŭ relaţiunĭ ale Moldoveĭ şi ale Ţereĭ Românescĭ cu imperiulŭ otomanŭ.

« Româniĭ, — ḑice Cantemirŭ, vorbindŭ aci despre ambele ţer-« murĭ ale Milcovuluĭ totŭ-d'uă-dată, — deşi împĕrăţieĭ Turculuĭ « banĭ a da legaţĭ sunt, însă bisericele, lege, judecăţile, obiceiele, « nesmintite şi nebetejite şi-le-aŭ păzitŭ; copiiĭ Românilorŭ ḑecĭu-« ială a fi, precum alte supuse crăie patŭ, n'aŭ suferitŭ; medgitŭ « turcescŭ a se zidi, séŭ biserică în giamiă a se preface, pônĕ la vre-« mile nóstre n'aŭ veḑutŭ . . . . . » (1).

In respectulŭ Moldoveĭ, cronicarulŭ Nicolae Costinŭ maĭ specifică apoĭ, cum-că definderea de a edifica templurĭ musulmane în ţĕrră ar fi formatŭ anume puntulŭ alŭ 9-lea din tractatulŭ luĭ vodă Bogdan celŭ Orbŭ cu sultanulŭ Baezid II din 1512, resumândŭ sensulŭ articluluĭ în următorulŭ modŭ :

« Turciĭ nu vorŭ puté cumpĕra pămênturĭ în Moldova, orĭ a « avé, séŭ a se aşeḑa, nicĭ a avé séŭ a face giamie nicĭ într'unŭ « chipŭ ». (2)

Cătŭ se atinge de Ţéra Românéscă, istoria fraţilorŭ Tunusli, basându-se pe alusiunile maĭ multorŭ firmane posterióre, enumeră, pin-

(1) *Croniculŭ Romano-Moldo-Vlachilorŭ;* Iaşiĭ, 1835, t. 1. p. 92.
(2) In *Cogălnicianu, Archiva Românéscă;* ed. 2. t. 2. p. 265.

tre condițiunile tractatului luĭ vodă Vladislav Basarab cu Pórta Otomană din 1460, următórele clausule esențiale :

« Turciĭ, ce vorŭ veni în țéră pentru comerciŭ, vorŭ fi datorĭ să « aréte de unde și din ce locŭ sunt, și după ce vorŭ cumpĕra séŭ vorŭ « vinde marfă cu derădicata, numaĭ în orașe, érŭ nu și în alte locurĭ, « se vorŭ întórce fără întărdiare înderĕtŭ ; eĭ nu vorŭ fi liberĭ a lua « nicĭ servitorŭ nicĭ servitóre dintre Românĭ, nicĭ să aĭbă locŭ deo- « sebitŭ pentru închinăcĭunea lorŭ.... » (1).

Așa dară, este positivŭ, cumcă străbunĭĭ nostri nu permiteaŭ nicĭ de cum Turcilorŭ de a clădi în țéră templurĭ musulmane, ceea ce constituă, negreșitŭ, unŭ actŭ de netoleranță, însă politică, érŭ nu religióză, de vreme ce mobilulŭ celŭ învederatŭ alŭ Românilorŭ era curatŭ numaĭ téma de a nu deveni cum-va unŭ pașalîcŭ otomanŭ.

In adevĕrŭ, maĭ nainte de luarea Constantinopolieĭ, pe cândŭ Osmanlâiĭ nu se păreaŭ încă a fi destulŭ de periculoșĭ, mulțimea lorŭ împlea România fără cea maĭ mică pedecă din partea străbunilorŭ noștri.

Pe la 1454 unŭ marturŭ ocularŭ povestĭa, că a găsitŭ piețele Muntenieĭ totŭ atâtŭ de pline de Turcĭ ca și de Românĭ : « in als gros- « ser menig als dy walachen selbst..... (2)

Cuvêntulŭ « kirvanŭ » séŭ « kervanŭ » ne întimpină în crisóvele muntene deja de pe la 1480 (3), ceea ce coroboréză într'unŭ modŭ filologicŭ întinderea vechĭuluĭ negoțŭ otomanŭ în aceste țere.....

Însă, chĭarŭ în urma în cheiărilĭ tractatelorŭ celorŭ restrictive cu Pórta, Româniĭ totŭ incă aŭ avutŭ sute de ocasiunĭ ca să probeze, cumcă sciŭ a tolera religiunea musulmană întocmaĭ ca și pe cele-lalte, maĭ bune séŭ maĭ rele.

O carte domnéscă de judecată, din 21 Iunie 1560, sună așa :

« Intru Domnulŭ Cristŭ bine-credincĭosulŭ și multŭ-piosulŭ și au- « tocratulŭ Petru voevodŭ, fiĭulŭ marelŭĭ Mircea voevodŭ, cu grația luĭ « Dumneḑeŭ și cu darulŭ dumneḑeescŭ stăpânŭ și domnŭ a totă Țéra- « Românéscă, amŭ bine-voitŭ domnia mea, cu curată și luminată « ânimă, a da acestŭ pré-cinstitŭ și de preferință crisovŭ domnescŭ

(1) Traducerea luĭ Sionŭ, p. 69.
(2) In *Archiv des Vereins für Siebenbürg. Landeskunde*, N.F., t. 2, p. 163.
(3) *Venelin*, p. 122.

« sânteĭ şi dumneḑeescilĭ mitropolie, care este marea biserică dom-
« néscă din Tĕrgovisce, unde se serbéză Inălţarea Domnuluĭ Dum-
« neḑeŭ şi Măntuitoruluĭ nostru Jesu-Cristŭ, ca să'ĭ fie moşiă totŭ
« satulŭ numitŭ Aninósa cu totŭ hotarulŭ, fiindu'ĭ vechiă şi dréptă
« proprietate, cumpĕrătura reposatuluĭ Basaraba-vodă dela jupaniţa
« luĭ Milco şi dela fiiĭ seĭ şi dela ginerele luĭ Milco anume Nanŭ,
« dreptŭ 20,000 de aspri; ĭar după aceĭa părintele vlădică kyr Efremŭ
« dela acelŭ sântŭ locaşŭ avêndŭ judecată de 'naintea domnieĭ mele
« cu Hamza Turculŭ şi cu némulŭ luĭ pentru acelŭ satŭ supra-ḑisŭ,
« ḑicêndŭ Hamza şi némulŭ seŭ, cum-că Aninósa arŭ fi proprietatea
« lorŭ, decĭ domnia mea amŭ cercetatŭ şi amŭ judecatŭ dupre drep-
« tate cu toţĭ cinstiţiĭ cărmuitorĭ domnescĭ, şi amŭ pusŭ la cale aşa,
« ca Hamza şi némulŭ seŭ să aducă 24 de boĭerĭ, să jure eĭ de 'naintea
« domnieĭ mele că satulŭ Aninósa este în adevĕrŭ alŭ lorŭ; apoĭ
« de 'mpreună cu aceĭ 24 de boĭarĭ pusu-m'amŭ domnia mea a
« căuta din noŭ causa aceluĭ satŭ, şi amŭ cititŭ crisóvele tuturorŭ
« domnilorŭ precedinţĭ, şi amŭ constatatŭ, cumcă incă moşulŭ luĭ
« Hamza perduse satulŭ Aninósa pentru trădare în ḑilele reposatuluĭ
« Vladŭ-vodă Călugĕrulŭ, carele dede atuncĭ acelŭ satŭ jupânuluĭ
« Milco... » (1)

Iată dară stabilitŭ de secolĭ in Muntenia, nu lôngă Dunăre, ci tocmaĭ in munţĭ, unŭ némŭ întregŭ musulmanŭ allŭ Turculuĭ Hamza, aĭ căruĭa străḑunĭ stăpăniseră in linisce satulŭ Aninósa, servindŭ domnilorŭ şi ţereĭ de o potrivă cu toţĭ Româniĭ, pônĕ ce unŭ moşŭ alŭ seŭ căḑuse pe la 1510—1512 in disgraţia luĭ vodă Vladŭ-Călugĕrulŭ.

Asemenĭ Turcĭ trebuĭaŭ să fi fostŭ pe atuncĭ destulŭ de numeroşĭ in Muntenia, de vremĕ ce crisovulŭ luĭ Petru celŭ Schĭopŭ notifică faptulŭ ca pe unŭ lucru fórte ordinarŭ, arĕtândŭ limpede, că Aninósa nu se cuvine luĭ Hamza, nu pentru că e Turcŭ, ci pentru că nu are dreptate, căcĭ altŭ-felĭu, cu tótă păgânătatea sea, principele nu s'arŭ fi sfiitŭ nicĭ decum de a'ĭ da o precădere chiarŭ asupra venerabiluluĭ mitropolitŭ Efremŭ!

In Moldova ne intimpină totŭ pe atuncĭ o altă speciă de colonie musulmane nu maĭ puçinŭ curióse.

(1) *Ibid.* p. 175—178.

Acolo tractatele cu Pórta Otomană, mai esplicite in acéstă privinţă de cătu acele muntene, precum s'a pututu dejà observa mai susu din comparaţiunea textuluĭ luĭ Nicolae Costinu cu alu fraţilorŭ Tunusli, nu ingăduiaŭ sub nicĭ unu cuvîntu aşedarea Turcilorŭ in ţéră, inse numaĭ a Turcilorŭ, ĭar nu şi a celorŭ-l'alte naţionalităţĭ mahometane.

Italianulŭ Giovanandrea Gromo, carele cunoscuse Moldova cam pe la 1564—70, ḑice între altele:

« Sunt vr'uă treĭ-sute de cotune locuite numaĭ de Tătarĭ, carĭ « se luptă sub stégurile domnuluĭ ţereĭ contra tuturorŭ inamici- « lorŭ de pe'npregĭurŭ, cu aceĭaşĭ credinţă, ca şi însişĭ Moldove- « niĭ.... » (1).

Némţulŭ Georg Reichersdorff, ce visitase Romănia cu vr'o treĭḑecĭ de anĭ maĭ 'nainte, aflase acolo nu treĭ-sute, ci pônĕ la cincĭ-sute de stabilimente tătărescĭ, dintre carĭ se vede însă că o parte a emigratŭ apoĭ peste Prutu séu peste Nistru, în intervalulŭ neconteniteloru desordiniĭ administrative şi resbele civile.

Étă ce ḑice acestŭ călĕtorŭ:

« Tătariĭ din Moldova servescŭ cu fidelitate domniloru ţereĭ chĭar « contra invasiuniĭ celorŭ-l'alţĭ Tătarĭ din afară. » (2)

Din acésta poporaţiune tătară eşiră maĭ multe familie boerescĭ din Moldova, unele adjungêndŭ pônĕ la domniă, precum Cantemiriĭ şi Cehaniĭ, douĕ némurĭ d'uă potrivă ilustre în analele Romănieĭ, dintre carĭ celu d'âmtêiu a esistatŭ pônĕ maĭ de-ună-ḑĭ în Bucovina, cufundatŭ în sĕrăciă şi in obscuritate, érŭ ceĭ-l-alţĭ s'aŭ desmembratŭ în maĭ multe ramure deosebite, atâtŭ de 'ncolo precum şi de 'ncóce de Milcovu, sub numele maĭ modernŭ de Racoviţă.

În secolulŭ XVII, afară de Tătariĭ ceĭ colonisaţĭ, maĭ aparŭ incă în armatele moldovene patru şi maĭ multe regimente séu capitanaturĭ de aşa numiţiĭ lipcanĭ, (3) veniţĭ din Polonia şi în privinţa cărora noĭ suntemŭ datorĭ a presinta aci câte-va detalie, necunoscute istoricilorŭ nostri.

La începutulŭ secoluluĭ XV maĭ mulţĭ Tătarĭ, alungaţĭ din cuĭbu-

(1) *Archiv des Vereins;* N. F., t. 2, p. 43.
(2) *Chorographia Moldaviae;* Coloniae, 1595, p. 50.
(3) *Kantemir, Beschreibung der Moldau;* Leipzig, 1771, p. 210.

rile lorŭ de lôngă Volga prin furia luptelorŭ intestine, căutaseră adăpostŭ în Lituania, căpĕtândŭ de la principiĭ de acolo privilegiulŭ de a remăné mahometanĭ.

Pônĕ la regele Sigismundŭ III, bigotŭ din scóla jesuitismuluĭ, posteritatea acestorŭ emigranţi primitivĭ se bucura în deplină linisce, pe acelaşŭ picĭorŭ cu toţi locuitoriĭ creştinĭ aĭ Lituanieĭ, de diferitele drepturĭ ale cetăţenieĭ polone.

In 1609 se începu de-uă-dată uă gónă sistematică şi incuisitorială contra nenorociţilorŭ musulmanĭ, şi n'a maĭ încetatŭ, maĭ multŭ séŭ maĭ puçinŭ, pônĕ la însă-şĭ căderea Polonieĭ. (1)

Acéstă fu causa veniriĭ unora dintre eĭ în Moldova, unde aŭ fostŭ primiţi cu braçele deschise, ca toţi aceĭ ce oferiaŭ cu sinceritate sângele lorŭ pentru apĕrarea hotarelorŭ ţereĭ, fără deosebire de origine şi de credinţă. (2)

Se nasce acum întrebarea, cum de puteaŭ toţi aceştĭ Tătarĭ din Moldova, Lipcanĭ şi ne-Lipcanĭ, vechĭ şi nouĭ, precum şi Turciĭ ceĭ colonisaţi din Muntenia, de a satisface în libertate prescriptele religiuniĭ musulmane pe teritoriulŭ românŭ, de vreme ce nu posedeaŭ niciŭ unŭ templu de cultulŭ lorŭ?

Cestiunea nu e anevoe de resolvitŭ pentru orĭ-cine a studiatŭ măcarŭ în trécĕtŭ dogmele prooroculuĭ de la Mecca.

Tótă lumea este uă giamiă, — ţicea Mahomedŭ.

Edificarea templurilorŭ nu se póte considera ca uă necesitate religiósă, ci simplu numaĭ ca uă faptă meritóriă.

Băile, scólele, spitalurile, sunt maĭ plăcute luĭ Dumneţeŭ decâtŭ zidurile uneĭ giamie.

Orĭ-ce locŭ purŭ séŭ purificatŭ póte servi pentru religiositatea unuĭ adevĕratŭ musulmanŭ, întocmaĭ ca şi templulŭ.

Fă pe păretele caseĭ téle semnulŭ numitŭ « kăble », carele arétă direcţiunea spre Mecca, şi apoĭ închină-te în pace luĭ Allahŭ şi Profetuluĭ seŭ. (3)

(1) *Czacki, O Tatarach,* în *Dziela,* Poznan, 1845, t. 3, p. 312.
(2) Veçĭ scrierea mea *Baba-Novacŭ*, în *Românulŭ*, 1868, Aprile.
(3) *Cantemirŭ, Sistema religiuniĭ mahometane,* (rusesce); Petersburg, 1722, în-f., p. 175, 216. Acéstă carte, de uă raritate fórte mare chiarŭ în Rusia, se află în biblioteca mea.

Precum vedeţi, Tătarii şi chiarŭ Turcii nu aveaŭ nicĭ uă trebuinţă absolută de gĭamie spre a puté gusta în România tótă plenitudinea toleranţeĭ religióse.

Insă ceea ce probézĕ, maĭ bine de cătŭ orĭ-ce alta, cum-că poporulŭ românŭ nu se gândĭa nicĭ-uă-dată la mahometismŭ, în desele séle cĭocnirĭ cu păgânii, este vechĭa baladă naţională despre « Codrénulŭ de la Movilăŭ ».

Acestŭ preţiosŭ monumentŭ de literatura nóstră poporară, compusŭ pe la începutulŭ secoluluĭ XVII, pe cândŭ domnĭa în Moldova vodă Alesandru Iliaşŭ, adjunse pônĕ la noĭ în gura ţeranuluĭ sub doue forme, ce se deosebescŭ maĭ cu sémă prin următorulŭ variantŭ.

Intr'una cântăreţulŭ ţice :

« Domnule Măria Ta !
« Tu pe Grecĭ nu'ĭ asculta,
« Că eĭ vĭaţa ţĭ-orŭ scurta !
« Grecu-ĭ fiară duşmănósă,
« Grecu-ĭ limbă veninósă,
« Ce pĕtrunde pôn'-la ósă !... »

In cea-l-altă formă, în locŭ de Grecŭ apare Turculŭ :

« Turcu-ĭ fiară duşmănósă,
« Turcu-ĭ limbă veninósă,
« Ce pĕtrunde pôn'-la ósă !... » (1)

Prin urmare, Grecŭlŭ celŭ pravoslavnicŭ şi Turculŭ celŭ mahometanŭ sunt absolutamente totŭ una în ochiĭ Românuluĭ, încătŭ avemŭ dreptulŭ de a maĭ repeta încă uă-dată, cu uă convicţiune întărită şi maĭ multŭ prin seria probelorŭ de maĭ susŭ, cum-că netoleranţa părinţilorŭ nostri în respectulŭ Osmanlâilorŭ a fostŭ totŭd'a-una curatŭ politică, érŭ nicĭ de cum religiósă.....

(1) *Alexandri, Poesie poporare;* ediţia 2-a pag. 90, 95.

V.

ARMENII.

Ritulŭ arménŭ se póte considera maĭ multŭ ca uă sectă eşită din biserica ortodocsă, decătŭ ca uă confesiune deosebită.

Estrema rigurositate a postuluĭ, obiceĭulŭ de a celebra Crăciunulŭ în aceĭa-şĭ ḑi cu Apă-botézĕ, şi altele de acéstă natură, sunt nisce diferinţe pré-secundare pentru a constitui distincţiunea uneĭ eclesie.

Şi totuşĭ Grecĭĭ aŭ manifestatŭ totŭ-dé-una unŭ despreţŭ supremŭ şi chiarŭ o ură invĕpăiată contra religiuniĭ Armenilorŭ, mergêndŭ cu calomnia pônĕ acolo, în cătŭ să împute acesteĭ pacĭnice şi industrióse naţionalităţĭ scandalulŭ de a adora pe unŭ câne. (1)

Este de mirare, că pônĕ şi străbunĭĭ nostri, atătŭ de moderaţĭ în tóte cele-l-alte privinţe, nu se puteaŭ stăpâni de unŭ felŭ de necazŭ contra Armenilorŭ, motivatŭ pe de uă parte prin viéţa posomorîtă şi ascunsă a acestuĭ poporŭ, pe de alta prin avuţiele luĭ, în fine prin fabulele, ce le inventézĕ orĭ-şi-unde invidia şi le mânţine misteriulŭ.

« Arménulŭ plătesce glóba, » ḑice cu ironiă unŭ vechiŭ proverbiŭ, érŭ templulŭ armenescŭ se numesce în limba nóstră vulgară nu « biserică, » ci « capisce, » ca şi alŭ idolatrilorŭ.

Unŭ cântecŭ haĭducescŭ cântă:

« Vomŭ coborĭ noĭ la ţĕră
« S'omŭ imblăti la săcară
« Pônĕ 'n mândra primăvĕră,
« S'omŭ eşi la codru ĕră,
« La marginea şesuluĭ,
« La capĕtulŭ codruluĭ,
« In calea Arménuluĭ . . . . . » (2)

(1) *Hudobaşev, Monumentele istorice ale religiuniĭ armene*, (rusesce); Petersburg, 1847, p. 150—152, 207—209.

(2) *Românĭa literară*, suplem., p. VII, nr. 30.

A fostŭ unŭ principe moldovenescŭ cam smintitŭ, însă Românŭ de origină, Stefanŭ Rareşŭ, care merse şi maĭ departe decâtŭ hoţiĭ, comiţêndŭ în privinţa religiuniĭ celeĭ maĭ neofensive uniculŭ actŭ de netoleranţă, menţionatŭ în cronicele nóstre : « pre Armenĭ, pre uniĭ « de bună voie, cu juruinţe şi cu daruri împlêndu-l, pre alţiĭ cu sila « ĭ-a botezatŭ. » (1)

Ş'apoĭ ce este şi maĭ curiosŭ, tocmaĭ acestŭ persecutorŭ iubĭa uă Arméncă, cu care avu unŭ fiiŭ, anume pe celebrulŭ maĭ în urmă prin vitejiele séle Ionŭ-vodă celŭ Cumplitŭ, încâtŭ însăşĭ góna contra rituluĭ armenescŭ s'arŭ puté esplica, pe base psicologice, dacă nu prin caracterulŭ nebunatecŭ alŭ principeluĭ, incaĭ prin fanatismulŭ uneĭ amante convertite la ortodocsiă (2).

Lăsândŭ însĕ la uă parte acéstă singură escepţiune de totŭ estravagantă, generalitatea istorieĭ române ni arétă pe Armenĭ, deşi persiflaţĭ óre-cum în unele nevinovate idiotisme ale limbeĭ nóstre, deşi trăindŭ cam in disarmoniă cu voĭniciĭ de prin codri, totuşĭ în faptă prosperândŭ şi fórte mulţămiţĭ pe ţermiĭ Dunăriĭ, unde eĭ se stabilĭaŭ maĭ cu preferinţă în Moldova, ce le venía maĭ aprópe decâtŭ Ţéra Românéscă în calea lorŭ din Oriinte.

Biserica arména din Iaşĭ a fostŭ fundată în anulŭ 1395, érŭ acea din Botoşanĭ incă în 1350, adecă înainte de aşa numita descălecare a luĭ Dragoşŭ. (3)

Pe la 1418, sub Alesandru celŭ Bunŭ, alte 3000 de familie armene, alungate din patriă prin uă invasiune persiană, se aşeḑară totŭ în Moldova, distribuindu-se maĭ cu sémă în oraşele Sucéva, Hotinŭ, Botoşanĭ, Dorohoiŭ, Vasluiŭ, Galaţĭ şi Iaşĭ. (4)

Este învederatŭ, că acéstă nouă colonia nu şĭ-arŭ fi îndreptatŭ paşiĭ spre Romănia, să n'o fi precesŭ buna primire, pe care o avuseseră deja coreligionariĭ lorŭ ceĭ stabiliţĭ de maĭ nainte.

In adeverŭ, înseşĭ fontânele istorice ale Armenilorŭ ni arétă între aniĭ 1415—1445 unŭ vlădică alŭ lorŭ în Moldova, anume Ave-

(1) *Urechiă*, t. 1, p. 174. — Totŭ de acésta vorbesce *Kazy, Historia Hungariae*, Tyrnaviae, 1737, t. 3. p. 80, într'unŭ pasagiŭ, pe care Gebhardi, Engel, etc. nu l'aŭ înţelesŭ, aplicându'lŭ către Bogdanŭ Lăpuşnianulŭ.

(2) Veḑĭ opera mea *Ionnŭ cellŭ Cumplitŭ*, Bucurescĭ, 1865, p. 6—7.

(3) *Soutzo, Notions statistiques sur la Moldavie ;* p. 53.

(4) *Pray, Dissertationes historico-criticae ;* Vindob. 1775, p. 170. — *Wolf. Beschreib. der Moldau*, t. 2, p. 60.

dicŭ, (1) érŭ peste unŭ secolŭ şi jumĕtate, acestŭ episcopatŭ eterodocsŭ avea în fruntea sea pe unulŭ numitŭ Iónŭ, a căruĭa reşedinţă era în Sucéva, adecă chiarŭ în antica capitală a Moldoveĭ. (2)

Totŭ acolo, pe la miĵlocŭ-loculŭ secoluluĭ XIV, unŭ Arménŭ edificá uă monăstire în numele Sântuluĭ Axentie, în partea occidentală a oraşuluĭ, unde se conserva pônĕ maĭ dĕ-una-ĵĭ uă pétră sepulcrală cu inscripţiunea : « aci jace Agopşa, fundatorulŭ acestuĭ locaşŭ în anulŭ 1551. » (3)

Pe la 1600 Bogdanŭ Donovacŭ zidi érăşĭ în Sucéva, în numele Pré-curateĭ Fecĭóre Maria, uă altă monăstire, pe care o găsimŭ în flóre încă în 1707. (4)

In faça unorŭ asemenĭ fapte, estrase din monumentele armene proprie, érŭ nu din ale nóstre, este imposibilŭ de a se maĭ îndoi cineva despre mărimea toleranţeĭ religióse a Românilorŭ pentru acestŭ ritŭ în cursŭ de maĭ bine de cincĭ secolĭ!

Următorulŭ documentŭ din 1669, aflătorŭ în originalŭ în Archivulŭ Statuluĭ din Bucurescĭ, pachetulŭ monăstiriĭ Golia, va servi a maĭ complecta conclusiunea de maĭ susŭ, basată esclusivamente pe izvóre istorice esterne :

« Adecă eŭ Chirilă, şoltuzulŭ armenescŭ de tĕrgŭ de Sucévă, şi cu « fecĭorulŭ meŭ cu Drăghicĭ, scriemŭ şi mărturisimŭ cu acestŭ ade- « vĕratŭ zapisŭ alŭ nostru, de nimenĭ nevoiţĭ nicĭ asupriţĭ, ci de a « nóstră bună voĭe, amŭ vĕndutŭ a nóstră drépta ocină şi moşiă, uă « falce de viiă la târgŭ la Çotnarŭ în délulŭ Mândru, între viĭa luĭ « Ivanŭ potropopulŭ armenescŭ din josŭ şi între viĭa luĭ Marco ar- « ménulŭ din susŭ, care falce de viĭă ne-aŭ fostŭ nouă moşiă de la « moşiĭ nostri şi de la părinţiĭ nostri, acésta o amŭ vêndutŭ noĭ pă- « rinteluĭ Macarie egumenulŭ de la sânta monăstire de la Golia de « tĕrgŭ de Iaşĭ, dreptŭ cincĭ-ĵecĭ de leĭ bătuţĭ, şi ne-a datŭ părin- « tele egumenulŭ toţĭ aceştĭ banĭ 50 de leĭ bătuţĭ, întru mânele « nóstre, de 'naintea potropopuluĭ Ivanŭ celŭ armenescŭ de Su- « cévă şi fecĭorulŭ seŭ popa Simionŭ şi Cărstea ginerele Chirileĭ, şi

(1) *Barancz, Vieţele celebrilorŭ Armenĭ în Polonia* (polonesce), Lemberg, 1856, p. 55.
(2) Ibidem, p. 141.
(3) Ibid., p. 5.
(4) Ibid., p. 80, 31.

« Luca arménŭ, şi Tudori neguţătorulŭ şi Mihalache neguţătorŭ şi « de 'naintea a mulţĭ neguţătorĭ şi ómenĭ bunĭ etc. » (1)

Acestŭ documentŭ, în care vedemŭ preuţĭ şi potropopĭ armenĭ, pe de uă parte confirmă datele dejà cunoscute despre libertatea cultuluĭ lorŭ în Romănia, érŭ pe de alta ne maĭ înzestréză cu uă noţiune nouă fórte importantă, şi anume, cumcă burgesia arménă era atătŭ de respectată în unele oraşe ale nóstre, încătŭ la Sucéva, bună óră, ea posedea uă administraţiune municipală separată, în fruntea căriĭa se afla în 1669 Chirilă « şoltuzŭ armenescŭ ».

Se scie, că cuvêntulŭ *şoltuzŭ*, derivatŭ din *Schultheiss* germanŭ, desemna altă-dată, în limba de dincolo de Milcovŭ, pe capulŭ municipalŭ, pe care Muntenĭĭ îlŭ numĭaŭ « judeţŭ ».

Acéstă esistinţă a uneĭ organisaţiunĭ comunale armene neatêrnate de acea românéscă, ba încă tocmaĭ în vechĭa reşedinţă princiară Sucéva, demonstră ea singură înaltulŭ gradŭ de favóre, nu numaĭ religiósă, ci chĭarŭ politică, ceea ce este negreşitŭ cu multŭ maĭ gravŭ, pe care străbunĭĭ nostri nu s'aŭ sfiitŭ d'a o acorda laborioşilorŭ óspeţĭ, veniţĭ aci de sub pólele Caucazuluĭ.

Cată să observămŭ, că Armenĭĭ scieaŭ a se areta în impregĭurările cele maĭ momentóse destulŭ de bunĭ patrioţĭ românĭ spre a fi meritatŭ cu totŭ dreptulŭ uă asemenea distincţiune.

In secolulŭ XVI, sub vodă Iacobŭ Despota, pe căndŭ boerĭĭ moldovenĭ se resculară contra acestuĭ nefericitŭ martirŭ alŭ civilisaţiuniĭ occidentale, numaĭ Armenĭĭ se întreceaŭ care de care în manifestărĭ de devotamentŭ pentru dênsulŭ, fiindŭ espuşĭ astŭ-felŭ, în urma catastrofeĭ, a suferi tótă urgia învingĕtorilorŭ (2).

In 1671, domnindŭ în Moldova Duca-vodă, Arnăutŭ lacomŭ de banĭ şi de sânge, Armenĭĭ aŭ fostŭ érăşĭ ceĭ de 'ntêiŭ de a lua parte la uă conspiraţiune curatŭ naţională, în capulŭ căriĭa se pusese faĭmosulŭ serdarŭ Hâncu (3), prototipulŭ spirituluĭ de opositiune în Romănia, remasŭ nemuritorŭ prin proverbiulŭ moldovenescŭ : « vodă vrea, Hâncu ba ».

Revolta fu nenorocită.

(1) *Archiva istorică*. t. 1, partea 1, p. 139.
(2) *Sommer, Vita Despotae*, p. 46.
(3) *Pray*, loco citato.

Conjuraţiĭ aŭ fostŭ învinşĭ într'uă bătăliă de lôngă Chişinăŭ şi siliţĭ a fugi din ţéră.

In orĭ-ce casŭ însă, Armenĭĭ se potŭ lăuda de a fi jertfitŭ şi eĭ capetele lorŭ, astă-dată, ca şi în timpiĭ ceĭ vechĭ, d'împreună cu părinţiĭ nostri, pentru isbânda causeĭ române...

VI

LIPOVENII.

Românii numescu Lipoveni diferitele secte religióse esclusivamente muscălesci, dintre cari una avusese de fundatoru pe unu eresiarcu Filipu, de unde i-a şi remasu numele de Filipoveni, prescurtatu apoi în limba nóstră prin suprimarea unei silabe. (1)

De şi numĕrulu acestoru secte este fórte mare, deosebindu-se una de alta prin mii de nuanţe, totuşi se obicinuesce în genere a le împărţi în doue mari categorie : *popovscina* adecă eretici cu preuţi şi *bezpopovscina* séu eretici fără preuţi. (2)

Dintre acesti din urmă, secta cea mai periculósă este aceea a aşa numiţilorŭ *scopiţi*, ce se distingu nu numai prin barbara mutilaţiune a ei-înşii, ci încă prin uă ardóre criminală de a supune acestei operaţiuni pe alţii, câştigându adepţi prin forţă, prin înduplecare séu prin corupţiune : ori-cine dintre dênşii reuşesce a face doui-spredece prosceliţi, dobândesce venerabilului titlu de apostolu.

Acésta sectă, apărută în Romănia pentru prima óră în secolulŭ de faţă, a fostu singură espusă la unu gradu óre-care de persecuţiune, în privinţa căriia étă ce scrie unu Lipovénu născutu şi trăitu în Moldova, într'uă operă, fórte interesantă pentru istoria tuturoru sectelorŭ muscălesci din ţerele nóstre :

« Scopiţii aŭ fostu alungaţi din Rusia sub imperatulu Alesan-
« dru I, fiindu consideraţi ca cele mai fetide capre din turma lui
« Cristu.

« Căutându refugiu la Iaşi, ei fuseseră dintru 'ntêiu respinşi din tóte
« părţile, pônĕ ce alergară, în fine, la mitropolitulu Veniaminu, supli-

(1) *Vernav, Physiographia Moldaviae;* Budae, 1836, p. 16.
(2) *Krasinski, Histoire réligieuse des Slaves;* Paris, 1853, p. 371.

« cându'lŭ cu umilinţă de a'ĭ protege, sub cuvêntŭmincĭ unosŭ cumcă « tótă dissidinţa lorŭ de cătră biserica resăritenă n'a consista de « cătŭ numaĭ în usulŭ de a se castra.

« Mitropolitulŭ, ca unŭ părinte îndurătorŭ, maĭ fiindŭ încă înşe- « latŭ prin ipocrisia lorŭ, i se făcu milă de aceste oĭ retăcite într'uă « ţéră străină, încătŭ ĭĭ luă sub ocrotirea sea, cu condiţiunea însă « ca eĭ se frecuenteze regulatŭ biserica metropolitană, să se împărtă- « şéscă din sântele Taĭne căte de treĭ orĭ pe totŭ anulŭ, şi să nu maĭ « castreze pe nimenĭ, maĭ cu sémă dintre Românĭ.

« Cu acéstă rênduială scopiţiĭ aŭ petrecutŭ în Moldova aprópe « douĕ-ţecĭ de anĭ, bucurându-se totŭ-d'a-una de favórea mitropoli- « tuluĭ.

« In sfĕrşitŭ, fiindŭ indusŭ în bănuială chiarŭ de către ceĭ-l-alţĭ « Lipovenĭ, carĭ se iritaŭ de a nu posede celŭ puçinŭ în aceiaşĭ pro- « porţiune graţiele capuluĭ bisericeĭ moldovene, mitropolitulŭ se de- « cise într'o ţi a se încredinţa elŭ însuşĭ despre sinceritatea scopiţi- « lorŭ, invitându-ĭ la unŭ prânţŭ şi oferindu-le nesce bucate de carne, « ceea-ce este în oróre la acéstă sectă.

« Puşĭ în posiţiune de a fi desmascaţĭ, eĭ se turburară, încopură a « striga, şi se aruncară cu ameninţărĭ asupra archipăstoruluĭ, carele « d'abĭa putu scăpa din mănele lorŭ, fugêndŭ şi închiţêndu-se într'uă « odaiă.

« După acéstă probă, mitropolitulŭ, retrăgêndŭ protecţiunea ce o « dedese scopiţilorŭ, ĭĭ lăsâ pe mânele puterĭĭ laice, cu atâtŭ maĭ « multŭ, că tocmaĭ atuncĭ eĭ maĭ cuteţaseră a castra pe unŭ Românŭ.

« Divanulŭ ĭĭ osândi la pedépsa de a fi împuşcaţĭ.

« Speriaţĭ de acéstă otărîre, eĭ parte emigrară în Ţéra Româ- « néscă, de unde aŭ fostŭ siliţĭ a trece în Turcia, parte căutară spri- « jinulŭ consulâtuluĭ rusescŭ, obligându-se înscrisŭ a nu maĭ castra « pe nimenĭ ». (1)

Aşa dară toleranţa religiósă a Românilorŭ se întindea în fondŭ pônĕ şi asupra pernitióseĭ secte a scopiţilorŭ, pe care autoritatea civilă a ţereĭ se vĕţu forţată a o înfrêna numaĭ în urma unorŭ violinţe şi abusurĭ nepomenite, fără să fi avutŭ în vedere câtuşĭ de puçinŭ, séŭ

(1) *Călugĕrulŭ Partenie, Călĕtoria prin Rusia, Moldova, Turcia şi Palĕstina;* (rusesce); Moscva, 1856, t. 1, p. 178—180.

fără a fi cercetată măcară, dogmele teologice, ritualulŭ şi cultulŭ acestorŭ furioşĭ propagandiştĭ aĭ castraţiuniĭ.

Câtŭ despre ceĭ-l-alţĭ Lipovenĭ, maĭ inofensivĭ prin eresurile lorŭ, nemicŭ şi nimenĭ nu'ĭ-a împedicatŭ nicĭ uă-dată de a funda pe teritoriulŭ românescŭ colonie întregĭ, de a zidi biserice şi monăstirĭ în sensulŭ proprieĭ lorŭ credinţe, de a locui în oraşe şi prin sate, de a avé unŭ clerŭ separatŭ, maĭ pe scurtŭ de a usa de tóte avantagiele libertăţiĭ religióse, fără cea maĭ mică şicană din partea administraţiuniĭ civile séŭ eclesiastice.

Étă ce ne maĭ spune în acéstă privinţă călĕtorulŭ lipovénŭ, pe care îlŭ citarămŭ dejà asupra secteĭ scopiţilorŭ :

« La distanţă de patru poste de la Iaşĭ, nu departe de târgulŭ Făl-« ticeniĭ, între apele Moldova şi Siretŭ, este satulŭ Manuĭlovca, « aĭ căruia toţĭ locuitoriĭ sunt Muscalĭ eretică, în numĕrŭ de uă sută « de case şi maĭ bine, veniţĭ aci din Rusia sunt acum peste 150 de « anĭ.

« In apropiarea satuluĭ se află treĭ schiturĭ, unde petrecŭ călugĕriĭ « şi călugĕriţele lorŭ.

« Acéstă coloniă nu profesă uă singură credinţă, ci maĭ fiă-care « dintre eĭ formézĕ căte uă sectă individuală, discutându şi certându-« se mereŭ unĭĭ cu alţiĭ asupra punturilorŭ de doctrină ». (1)

Autorulŭ lipovénŭ scriindŭ aceste rânduriĭ în 1855, se constată dar, cumcă satulŭ Manuĭlovca fusese fundatŭ încă maĭ 'nainte de anulŭ 1700, adecă tocmaĭ în acea epocă, în care d'ântêiŭ reformele bisericescĭ ale celebruluĭ patriarcŭ moscovitŭ Niconŭ şi maĭ în urmă porunca luĭ Petru celŭ Mare, relativă la raderea bărbelorŭ, produseseră uă adevĕrată perturbaţiune în spiritele Muscalilorŭ, îndemnându pe ceĭ maĭ fanaticĭ dintre eĭ de a căuta uă altă ţĕră, maĭ puçinŭ reformatrice şi maĭ multŭ barbo-filă.

De atuncĭ în cóce, în cursŭ de unŭ secolŭ şi jumĕtate, sectariĭ, fugăriţĭ din Russia şi aşeḑaţĭ în Manuĭlovca, îşĭ mănţinură în linisce eresulŭ lorŭ, de şi tocmaĭ în vecinătate, cale de vr'uă căte-va césurĭ, esistă uă monăstire românéscă fórte ortodoxă, numită Vorona.

Călĕtorulŭ lipovénŭ maĭ descrie încă maĭ multe alte asemenĭ colonie de eretică în diferitele părţĭ ale Moldoveĭ, precum, de esemplu

(1) Ibidem, p. 78.

satulŭ Socolinţiĭ de lôngă Sucéva, la depărtare numaĭ de uă aruncătură de ochĭ de la monăstirea Dragomirna, creaţiunea familieĭ Movilescilorŭ şi unulŭ din cuĭburile cele maĭ renumite ale ortodocsieĭ în Bucovina. (1)

Aceste detalie, estrase tóte dintr'o fôntână propriă aşa ţicêndŭ lipovenéscă, ni se parŭ a fi pré suficiinţĭ spre a demonstra într'unŭ modŭ palpabilŭ toleranţa religiósă a naţionalităţiĭ nóstre pentru feluritele secte, resărite din brazda ordoxieĭ, precum amŭ maĭ demonstrat'o deja maĭ susŭ, prin uă lungă seriă de probe documentale, în respectulŭ protestanţilorŭ, a catolicismuluĭ, a musulmanilorŭ şi a rituluĭ arménŭ...

(1) Ibid., p. 18.

VII

JUDAISMULU IN ROMANIA.

Nu credemŭ, ca pe tótă faça pămentuluĭ să fi esistatŭ cândŭ-va vre-ŭă altă naţionalitate atâtŭ de universalmente persecutată, atâtŭ de universalmente despreţuită, atâtŭ de universalmente urîciósă, precum a fostŭ maĭ în toţĭ timpiĭ şi maĭ în tóte locurile vagabunda posteritate a luĭ Israelŭ, a căruĭa istoriă se pare a fi ŭă lungă demonstraţiune a uneĭ urgie fatale şi misterióse.

Cele de maĭ multe orĭ acéstă neîmblânzită gónă contra Evreilorŭ avea unŭ caracterŭ religiosŭ în tótă puterea cuvîntuluĭ, maĭ cu sémă în sînulŭ popórelorŭ crestine, alŭ cărora fanatismŭ îşĭ făcea ŭă plăcere de a'ĭ confunda la unŭ locŭ cu ristignitoriĭ luĭ Cristŭ, de şi Sublimulŭ Măntuitorŭ alŭ omeniriĭ ne poruncesce a ĭerta, érŭ nicĭ decum a ne resbuna asupra ucigaşilorŭ seĭ.

România formézŭ una dintre cele doue-treĭ escepţiunĭ isolate din acéstă regulă generală : străbunĭĭ nostri aŭ acordatŭ totŭ-dé-una Israeliţilorŭ, séŭ maĭ bine ţicêndŭ diferitelorŭ confesiunĭ judaice, maĭ multŭ séŭ maĭ puţinŭ depărtate de la legea primordială a luĭ Moïse, întocmaĭ aceĭaşĭ toleranţă, de care se bucuraŭ la noĭ tóte culturile eterodocse, crestine şi necrestine.

Dorindŭ a arunca aci ŭă raţă de lumină asupra acesteĭ cestiunĭ, pônĕ acum atâtŭ de obscure, noĭ suntemŭ datorĭ, maĭ 'nainte de tóte, de a distinge cu stăruinţă treĭ fase cu totulŭ deosebite în istoria Israeliţilorŭ pe ţermiĭ Dunăriĭ, fără nicĭ unŭ nodŭ de legătură una cu alta, şi anume judaismulŭ primitivŭ, judaismulŭ spaniolŭ, judaismulŭ polonŭ.

§ 1

JUDAISMULŬ PRIMITIVŬ.

Se pretinde, cumcă imperatulŭ Traian ar fi găsitŭ dejà în Dacia stabilimente de Evreĭ, încătŭ d. Vaillant nu se sfiesce a esplica numele tĕrguşoruluĭ Adjud din Moldova prin etimologia *Ad-Judaeos*, adică o colonià jidovéscă (1), uĭtândŭ din zăpăcélă, că maĭ este incă unŭ Aĭud în Transilvania, pe care séŭ arŭ trebui să'lŭ ebraisămŭ şi pe acela, orĭ să le lăsămŭ in pace pe amênduoe; iar Sasulŭ Haner, mergêndŭ şi maĭ departe cu escentricitatea uneĭ filologie reŭ înţelese, deduce numele oraşuluĭ Tălmaciu din cuvêntulŭ Talmud, (2) uĭtândŭ şi elŭ ce-va, şi anume că Mişna, primulŭ monumentŭ alŭ talmudismuluĭ, este cu multŭ posterióră cuceririĭ Dacieĭ.

Nu e maĭ puçinŭ contrariŭ regulelorŭ uneĭ critice riguróse de a căuta memoria judaismuluĭ primitivŭ în numerósele localităţĭ fórte antice, cunoscute din vechime în gura poporuluĭ românŭ sub numele de Jidova, precum uă cetate de lôngă Câmpu-lungŭ, unŭ munte de lôngă Zlatna, maĭ multe burgurĭ transilvane, menţionate în documentele ungurescĭ sub forma de Sidovàr, (3) satulŭ Jidovsciţa dintr'unŭ crisovŭ muntenescŭ din 1429, (4) şi altele.

Derivaţiunea cea maĭ probabilă a tuturorŭ acestorŭ denumirĭ vine nu de la Evreĭ, ci din numele Suzidava, comunŭ maĭ multorŭ localităţĭ din epoca independinţeĭ dacice, şi carele, din causa consonanţeĭ între *s* şi *z*, trebuia naturalmente să se prescurteze cu timpulŭ, de 'nteiŭ în *Szidava* şi apoĭ în *Jidova*.

Cu tóte astea, noĭ nu voimŭ a tăgădui esistinţa Israeliţilorŭ pe ţermiĭ Dunărĭĭ maĭ 'nainte de cucerirea luĭ Traian, cu atâtŭ maĭ multŭ că noŭe înşi-ne ni se întêmplase a descoperi în districtulŭ Hotinuluĭ, celŭ maĭ nordicŭ alŭ Besarabieĭ, uă monetă jidovéscă din ţilele luĭ Macabeŭ; nu credemŭ însă a fi posibilŭ, séŭ celŭ puçinŭ oportunŭ, de a aprofunda, de uă-cam-dată, maĭ cu sémă aci, întinde-

(1) *La Romanie*, charta Dacieĭ.
(2) *Historia ecclesiarum Transilvanicarum*, lib. 2, p. 38.
(3) *Archiv des Vereins*, t. 2, p. 154.
(4) *Venelin*, op. cit. p. 56.

rea şi norma situaţiunii Evreilorŭ în Dacia în acelŭ periodŭ semi-fabulosŭ din istoria naţionalităţii nóstre.

Prima menţiune positivă, sigură, lămurită despre contactulŭ Românilorŭ cu judaismulŭ, ba încă numaĭ preste Dunăre, adecă în aşa numita provinciă a luĭ Aurelianŭ, noĭ o găsimŭ în preţiósa relaţiune a rabinuluĭ Beniaminŭ de Tudela, carele visitase fruntăriele Macedonieĭ înainte de anulŭ 1170, lăsându-ne următorulŭ curiosŭ pasagiŭ:

« De 'ncolo de rîulŭ Sperchio se începe Valachia, aĭ căriia locui-« torĭ, aşeḑaţĭ pe munţi, îşĭ daŭ numele de Valachĭ...

« In ĭuţélă eĭ se aséměnă căprióreloră, făcêndŭ mereŭ incursiuni « în Grecia pentru prédă şi hoţiă.

« Neminĭ nu cutéḑă a'ĭ înfrunta în resbelŭ şi nicĭ unŭ rege n'a fostŭ « în stare de a'ĭ birui.

« Eĭ nu se pré ţinŭ de legea creştinéscă, daŭ copiilorŭ numĭ e-« braice şi numescŭ pe Evreĭ fraţi, ceĭa ce îndémnă pe uniĭ de a le « atribui o origină israelită.

« Cândŭ apucă pe unŭ Jidovŭ, îlŭ despóiă, dar nu'lŭ ucidŭ, pre-« cum sunt deprinşĭ a ucide pe Grecĭ.... » (1)

Lăsândŭ la uă parte gluméţa absurditate de a ḑice, că Romăniĭ se tragŭ din Israeliţĭ, simplu numaĭ pentru că, asemenea puritanilorŭ englesĭ, eĭ obicĭnuiaŭ adesea orĭ, chĭarŭ în secolulŭ XVII, neşte numĭ luate din vechiulŭ Testamentŭ, precum, de esemplu, în familia princiară a Movilescilorŭ vedemŭ unŭ Ieremia, unŭ Simeon, unŭ Gabrielŭ şi pônĕ şi unŭ Moise; lăsândŭ la uă parte acéstă porţiune de totŭ ridicolă din naraţiunea luĭ Beniaminŭ de Tudela, noĭ ne vom mulţămi de a constata numaĭ strălucita mărturiă a naivuluĭ rabinŭ despre estrema toleranţă a străbunilorŭ nostri pentru religiunea Evreilorŭ.

« Frate » este una din cele douĕ vorbe, prin carĭ debută istoria limbeĭ române.

« Torna fratre », adecă « întórce-te, frate », strigaŭ în secolulŭ VI, sunt acum uă miiă treĭ-sute de anĭ, voluntariĭ romănĭ din armata grécă în foculŭ uneĭ bătălie. (2)

(1) Veḑĭ testulŭ ebraicŭ în « Archiva istorică », t. 2, p. 25.
(2) *Thunmann, Untersuchungen ueber die Gesch. der westlich. Voelker;* Leipzig, 1774, p. 341.

Acéstă esclamaţiune, conservată în cronica bizantină a luĭ Teofanŭ, e cea d'ântêiŭ revelaţiune a graĭuluĭ românescŭ.

D'atuncĭ şi pônĕ astădĭ cuvêntulŭ « frate » este acela, ce resună maĭ desŭ decâtŭ orĭ-şi-care altulŭ în gura Românuluĭ : « ascultă, frate », ţicemŭ noĭ unĭĭ către alţiĭ, chĭarŭ atuncĭ cândŭ ne intêlnimŭ pentru prima óră, fără a ne maĭ fi cunoscutŭ vre-uă-dată.

Beniaminŭ de Tudela atestă, cumcă străbunĭĭ nostri, ducêndŭ uă viéţă pe jumĕtate selbatecă în munţiĭ Macedonieĭ, acordaŭ pônĕ şi Evreilorŭ acestŭ dulce epitetŭ de « frate », tocmaĭ în acelŭ secolŭ, în care Francesiĭ şi Englesiĭ, ce ne aruncă astădĭ în obrazŭ acusaţiunea de netoleranţă religiósă, credeaŭ că nu este destulŭ ca regele se iea pelea Jidovuluĭ, ci maĭ trebuia încă ca subalterniĭ să'ĭ maĭ iea şi maţele : « ut quos rex excoriaverat, comes eviscerarет ». (1)

Nu maĭ puţinŭ interesante sunt cuvintele rabinuluĭ israelitŭ despre obiceiulŭ banditilorŭ românĭ de a ucide pe Grecĭ, pe cândŭ în privinţa Evreilorŭ eĭ se mărginĭaŭ numaĭ cu prédă.

« Capulŭ plecatŭ nu'lŭ taie sabia », ţice unŭ proverbŭ străbunŭ, de la care părinţiĭ nostri nu s'aŭ abătutŭ nicĭ-uă-dată.

Grecĭĭ se luptaŭ, şi étă de ce Românulŭ, iritatŭ prin resistinţă, le da cu furiă lovitura de mórte; Jidovulŭ şerpuĭa cu umilinţă la picĭórele celuĭ maĭ tare, şi Românuluĭ i se făcea milă de atâta ticăloşiă.

Astŭ-felŭ, în frumósa cantonetă a luĭ Alexandri, Herşcu Boccegiulŭ scapă sănĕtosŭ din mânele hoţilorŭ din codrulŭ Herţeĭ, strigându-le : « noĭ suntemŭ ómenĭ buniĭ cu *friki* », pe cândŭ unŭ creştinŭ Grecŭ séŭ chĭarŭ Românŭ, ar fi căţutŭ mortŭ cu arma în mână...

§ 2

JUDAISMULŬ SPANIOLŬ.

Spania a fostŭ alternativamente paradisulŭ şi infernulŭ némuluĭ evreescŭ.

Sub dominaţiunea Arabilorŭ în provincicle meridionale ale peninsuleĭ pireneice, Israeliţiĭ s'aŭ bucuratŭ, într'un intervalŭ de

(1) *Cattaneo, Memorie di economia publica;* Milano, 1860, t. 1 p. 37.

cinci séü şése secolï, de uă putere politică atâtü de întinsă, precum n'o avuseseră, póte, nicï chiarü strămoşiï lorü din Palestina sub sceptrulü luï Davidü şi alü luï Salomonü.

De aci însă, îndată după căderea califaturilorü mauresce de la Toledo, de la Cordova şi de la Saragosa sub loviturele creştinilorü, tótă urgia ceruluï, prin organulü regeluï Ferdinandü, poreclitü celü Catolicü, şi alü ministruluï seü, teribilulü cardinalü Ximenes, s'a lăsatü cu atâta violinţă asupra elementuluï israelitü, în câtü numaï în anulü 1492 optü sute miï de Evreï aü fostü siliţi a părăsi încântătórele regiunï ale Esperidelorü, căutândü unü refugiü în alte ţere maï puţinü fanatice, afară de vr'uă patru-ₑecï de miï, remaşï în Spania cu condiţiunea de a îmbrăţişa lumina Evangeliuluï. (1)

Respinşï succesivamente din Francia, din Italia, din Germania, din cuiburile cele maï ilustre ale civilisaţiuniï occidentale, Evreiï spaniolï aü aflatü uă primire cordială, dintre tóte ţerele creştine, numaï pe două ţermurï fórte depărtate unulü de altulü, pe litoratulü niderlandesü şi pe malurile Dunăriï, adecă la acele două popóre, ale cărora toleranţă religiósă, emanată dintr'unü decretü providenţialü, nu s'a desminţitü nicï uă dată în cursü de vécurï; căcï, în adevĕrü, unde óre se adăpostïaü hughenoţiï după revocarea edictuluï de Nantes şi Voltaire cândü premedita vre-unü nuoü fulgerü contra bigotismuluï, dacă nu totü în flegmatica Olandă? iar în privinţa Românilorü, o probéză totalitatea studiuluï nostru de faţă.

Muntenia a fostü în Oriinte principalulü asilü alü Evreilorü spaniolï, unde eï eraü nevoiţi a se opri cu voe séü fără voe, ne maï putêndü a trece înainte spre nordü, fiindü-că tocmaï atuncï torturele cele maï oribile îï aşteptaü în selbateca Ungariă. (2)

Unü israelitü veneţianü, rabinulü Lattes, (3) posedă în limba ebraică unü preţiosü manuscriptü despre istoria judaismuluï spaniolü din imperiulü Otomanü, compusü în anulü 1523 pe insula Candia de către unü Elias Capsali.

(1) *Beugnot, Les Juifs d'Occident;* Paris 1824. — *Depping, Les Juifs dans le moyen-âge.*

(2) *Bonfinius, Rerum Hungaricaes*, lib. 4, sec. 5, ed. 1581, p. 718, sub anulü 1496.

(3) *Luzatto, Notice sur Abou-Jousouf Hasdai Ibn-Schaprout;* Paris 1852 p. 9, nota.

Acéstă operă ar putea, negreşitŭ, să arunce uă mare lumină asupra imigraţiuniĭ evreescĭ în Ţéra Românéscă în secoliĭ XV şi XVI.

Ceea ce vomŭ spune însă de uă-cam-dată noĭ din parte-ne, chiarŭ maĭ 'nainte de a cunósce cătu-şĭ de puţinŭ manuscriptulŭ în cestiune, este profunda convicţiune, că elŭ arŭ veni a confirma în modulŭ celŭ maĭ strălucitŭ factulŭ toleranţeĭ religióse, ce a gustat-o totŭ-d'a-una în Muntenia acea speciă de Jidovĭ, pe carĭ străbuniĭ nostri, în consideraţiunea veniriĭ lorŭ din Occidinte şi a usuluĭ tradiţionalŭ alŭ limbeĭ spaniole, îĭ distingeaŭ de toţĭ ceĭ-l-alţĭ israeliţĭ prin epitetulŭ de « Francĭ ».

Ne va adjunge a constata aci numaĭ atâta, că pe la 1573, sub vodă Alesandru Mircea, unŭ Evreŭ spaniolŭ, fără a se boteza şi fără a'şĭ schimba măcarŭ numele, Şainŭ fiulŭ luĭ Iosifŭ, cunoscêndŭ bine limba slavónă, reuşi a se ridica pônĕ la trépta de unulŭ dintre secretariĭ domnescĭ; (1) ceĭa ce, de sigurŭ, nu se va găsi nicăiriĭ în istoria Franciеĭ séŭ a Angliеĭ, unde Jidoviĭ eraŭ atuncĭ legalmente consideraţĭ ca nesce dobitóce necuvîntătóre : « commo les animaux ». (2)

Sub Mihaĭ celŭ Vitézŭ, ce e dreptŭ, s'a intĕmplatŭ şi în Muntenia, anume in Bucurescĭ, o mică mişcare anti-israelită; ascultaţĭ inse cum o descrie nemuritorulŭ Bălcescu :

« Porunca domnéscă eşise, ca toţĭ Turciĭ, ce se aflaŭ in Bucurescĭ, « să se adune la casa vistieruluĭ Danŭ spre a li se căuta şi rĕfui da- « toriele.

« In dată ce Turciĭ se grămădiră in acea curte, Mihaĭŭ cu boeriĭ « seĭ eşi de 'naintea ostaşilorŭ şi a poporuluĭ, setosŭ de resbunare, « ridică stégulŭ libertăţiĭ şi poruncindŭ să se incungĭóre curtea, puse « de patru părţĭ de deteră focŭ caseĭ, unde eraŭ Turciĭ adunaţĭ, şi 'ĭ « impuşcară cu tunurile, cu carĭ ingrijise maĭ de 'nainte a incongĭura « curtea şi casa.

« Pe lôngă Turcĭ, căţĭ-va Evreĭ fură măcelăriţĭ.

« Acésta nu izvorî dintr'o netoleranţă, dar căcĭ Evreiĭ, atuncĭ in « mare favorŭ pe lôngă Turcĭ şi sultanŭ, se împreunaŭ cu acestiĭa « ca să prade ţéra şi să'ĭ facă stricăcĭunĭ... » (3)

(1) Venelin, op. cit., p. 205.
(2) *Merlin, Répertoire de Jurisprudence;* articolŭ : Juifs.
(3) *Revista Română*, 1861, p. 283—284.

La începutul secolului XVIII, sub Stefanu Cantacuzino, cronicele ne mai povestescu încă unu actu de cruţime contra Evreilorŭ, totŭ in Bucuresci, dărămându-se sinagoga lorŭ din ordinea lui însuşi vodă.

Dar naţiunea nu póte fi responsabilă de absurditatea individuală a unui principe absolutŭ, pe care aceleaşi cronice îlu zugrăvescu în următorulŭ modŭ:

« Era omŭ nestatornicŭ in cuvinte şi in fapte, şi in jafuri fără cale « şi fără dreptate, atâta cătŭ n'a remasŭ episcopŭ, egumenŭ, călu- « gĕrŭ, neguţătorŭ, boerŭ, mari şi mici, cari să nu fie jefuiţi şi « prădaţi... » (1)

Ei bine, hahamii avură atunci celŭ puţinŭ mângăerea de a sufer de 'mpreună cu episcopii!

Din Ţéra Românéscă Francii se incercară cu timpulŭ de a se respândi şi de 'ncolo de Milcovŭ, de unde insă sciea să i respingă sistematicŭ, prin uă concurenţă comercială fraudulósă, dacă nu chiarŭ prin calomnia, rivalitatea Evreilorŭ poloni, despre cari va fi locŭlŭ şi rêndulŭ de a vorbi mai la vale.

Colonelulŭ rusescŭ Andreiu Meier, carele visitase Romania pe la 1790, după ce ţice că cărţile bisericesci ale Francilorŭ din Iaşi sunt scrise în limba spaniólă cu litere ebraice, mai adaŭge apoi: « dupre « opiniunea tuturora, acesti Jidovi sunt mai onesti decâtŭ aceĭ din « Polonia ». (2)

Astăţi nu esistă în tótă Moldova unŭ singurŭ Evreŭ spaniolŭ, deşi nu ĭ-a gonitŭ de acolo netoleranţa religiósă a Românilorŭ, ci numai şi numai persecuţiunea mercantilă din partea israeliţilorŭ leşescĭ.

Afară de unŭ gradŭ óre-care mai desvoltatŭ de onestitate, Francii se deosebescŭ de ceĭ-l-alţi Jidovi prin uă dosă mai mică de fanatismŭ, ţinêndu-se mai cu preferinţă de legea lui Moyse propriŭ ţisă, adecă de învĕţătura vechiului Testamentŭ, decâtŭ de ciudatele comentarii ale Talmudului.

Dovéda cea mai positivă în acéstă privinţă este, că tocmai din sinulŭ

(1) *Magazinŭ istoricŭ*, t. 5, p. 179.
(2) *Opisanie oczákovskíia zemli (Descrierea ţerei de Oczakov)*; Petersburg, 1794, în 8, p. 58.

Evreilorŭ spaniolĭ din Ţéra Românéscă a eşitŭ unica sectă israelită, care formézĕ uă doctrină intermediară între mosaismŭ şi creştinismŭ, ba încă se póte ţice că se împacă maĭ lesne cu Evangeliulŭ decâtŭ cu Biblia.

Iacobŭ Iosifŭ Franck, séŭ maĭ bine ţicêndŭ Frâncŭlŭ, se născu în Ţéra Românéscă pe la 1728.

Fără a îmbrăţişa în totulŭ preceptele creştinismuluĭ şi fără a respinge érăşĭ în totulŭ tradiţiunile mosaice, elŭ făcu însă unŭ mare pasŭ înainte, recunoscêndŭ divinitatea luĭ Cristŭ.

« Moïse şi Evangeliulŭ sunt învĕţătoriĭ nostri — ţicea elŭ, — « érŭ Talmudulŭ trebue respinsŭ, de vreme ce coprinde în sine blăs- « temurĭ contra luĭ Dumneţeŭ ».

Isbutindŭ a căştiga uă sémă de ucenicĭ şi setosŭ de a respândi ideele séle într'unŭ cercŭ maĭ întinsŭ de cum era pe atuncĭ mica comunitate israelită spaniolă din Muntenia, acestŭ Luther alŭ judaismuluĭ s'a transportatŭ pe la 1750 în Polonia, care era în toţĭ timpiĭ ca unŭ imensŭ oceanŭ de evreime.

Astă dată însă Frâncŭlŭ nostru o păţi reŭ.

Calomniatŭ de cătră talmudiştĭ, elŭ fusese întemniţatŭ şi apoĭ forţatŭ a fugi în Germania, unde muri la Offenbach, în ducatulŭ de Hessen-Darmstadt, lăsândŭ interesanteĭ séle secte semi-creştine numele de « frankiştĭ ». (1)

Grăbiţĭ a adjunge câtŭ maĭ curêndŭ la conclusiune, ne vomŭ opri aci în privinţa judaismuluĭ spaniolŭ, mulţămindu-ne de a fi probatŭ, cu istoria în mână, cumcă aceĭ, ce esercitaseră în contra'ĭ uă netoleranţă religiósă, aŭ fostŭ, ca să nu ţicemŭ că maĭ sunt încă şi astă-ţĭ, numaĭ dóră Jidoviĭ din Polonia, fraţĭ aĭ lorŭ de sânge şi coreligionarĭ de credinţă, in protiva cărora plângerile Frâncilorŭ ar trebui să fiă maĭ-maĭ totŭ atâtŭ de amare ca şi ale nóstre proprie...

§ 3

JUDAISMULŬ POLONŬ.

Precum Ţéra Românéscă dete ospitalitate Evreilorŭ spaniolĭ, totŭ aşa Moldova primi în sînu'ĭ pe aceĭ polonĭ, numiţĭ vulgarmente Lehĭ.

(1) Vedĭ disertaţiunea luĭ *Czacki* despre Evreĭ, polonesce, în *Dziela*, t. 3, Poznan, 1845, p. 191, nota 235; şi *Peter Beer, Histoire des sectes religieuses des Juifs;* Brunn, 1823.

Afară de unele diferinţe teologice (1), Jidovii din Polonia diferescu totu-d'a-una, într'unu modu fórte pronunciatu, de coreligionarii lorŭ din Spania, atâtu în privinţa fisică prin unu esteriorŭ aşa dicêndu abastarditu, despoiatu cu totulu de acea espresivitate orientală, ce distinge de la prima vedere figura unui Francu, precum şi în privinţa filologică prin usulu unui jargonu germanu fórte coruptu; ceĭa-ce face naturalmente, că Evreulu polonu şi acelu spaniolu nu sunt în stare nu numaĭ de a simpatisa, ci nicĭ măcaru de a se înţelege unulu cu altulu.

In secolulu XV, puçinu timpu după fundarea Moldoveĭ, Israeliţiĭ leşescĭ începură dejà a se arĕta din cându in cându dincolo de Milcovu, desfetându-se, ca şi astăḑĭ, maĭ cu sémă în acele ramure comerciale, pentru carĭ se cere maĭ puçină muncă şi maĭ puçină pudóre, resultându totu-d'uă-data unu maĭ bunu căstigu.

Astu-felu, de esemplu, vecinătatea Tătarilorŭ, necontenitele invasiuni, perpetua stare de resbelu, procurau Evreilorŭ din Moldova uă specula fórte lesnicióså şi în celu maĭ mare gradu lucrativă, rescumperându din mânele păgânilorŭ cu unu preţu micu pe robiĭ ceĭ maĭ de frunte, cărora apoĭ le vindeau libertatea pentru uă sumă înḑecită.

Dovadă, între altele, este uă scrisóre a mareluĭ Stefanu către principele polonu Alesandru Iagello, în care citimu următórele:

« Ambasadorulu tĕu găsi aci în Moldova la unu Evreu pe uă dómnă « leşéscă, rescumpĕrată din robia tătară, şi ne avêndu banĭ cu ce să « plătéscă Jidovuluĭ, puse chiezaşu pe boerulu nostru Teodoru, sta- « roste de Hotinu, pentru suma de 120 galbenĭ ungurescĭ roşiĭ.... » (2)

In ḑilele luĭ Stefanu celu Mare unu galbenu era atâtu de scumpu, încâtu în archivulu Statuluĭ din Bucurescĭ se află documente despre vîndarea unuĭ satu întregu pentru 75 de galbenĭ: vĕ puteţĭ dară închipui imensele profiturĭ, ce le scotea fără nicĭ uă bătae de capu speculaţiunea judaică din rescumpĕrarea prisoniarilorŭ de resbelu!

Insă epistola luĭ vodă Stefanu este importantă nu numaĭ pentru caracteristica comerciuluĭ evreescu, ci încă maĭ cu deosebire în respectulu toleranţeĭ religióse, arĕtându că guvernulu românu îngăduĭa

(1) *Buxtorf, Synagoga Judaica;* Basilae, 1690, p. 8.
(2) *Actele Rusieĭ Occidentale, publicate de Comisiunea Archeografică;* (rusesce); t. 1, p. 1803.

legalmente, ca uă creştină să fiă sclava unuĭ stăpânŭ Israelitŭ, ceĭa ce arŭ fi revoltatŭ în acea epocă tóte spiritele din ţerele cele civilisate ale Occidinteluĭ, ce se încércă astă-dĭ a ne recomenda precepte de moderaţiune, în locŭ de a le studia ele înseşĭ în istória Românilórŭ.

Nu maĭ vorbimŭ nemicŭ despre înaltulŭ gradŭ de siguranţă, de care se bucura averea Jidovilorŭ sub administraţiunea acelŭĭ teribilŭ Stefanŭ-vodă, dinaintea căruĭa pălĭaŭ sultaniĭ şi regiĭ: unŭ ambasadorŭ polonŭ, ne-avêndŭ cu ce să rescumpere pe uă dómnă compatriotă, se vede silitŭ a intra în negociaţiunĭ, oferindŭ Evreuluĭ cauţiunea prefectuluĭ de Hotinŭ, care, după ierarchia boerésca de atuncĭ, era unulŭ din ceĭ maĭ marĭ demnitarĭ aĭ ţereĭ. (1)

In secolulŭ XVI toleranţa religiósă a Moldovenilorŭ pentru Jidoviĭ din Polonia merse maĭ departe decum o póte permite raţiunea de Statŭ chiarŭ în ţilele nóstre.

Astŭ-felŭ, pe la anulŭ 1540 cronicarulŭ leşescŭ Martinŭ Bielski povestesce, cum-că Evreiĭ se apucară a converti pe maĭ mulţĭ Poloni spre judaismŭ, essecutândŭ asupră-le ceremonialulŭ circumcisiunĭĭ şi apoĭ trimiţêndu-ĭ deja catechisaţĭ în Moldova, unde aceştĭ creştinĭ jidoviţĭ găsĭaŭ unŭ refugiŭ contra persecuţiunĭĭ clerulŭĭ catolicŭ. (2)

Uă toleranţă religiósă pôně la unŭ asemenea puntŭ, — este unŭ abusŭ séŭ uă nebuniă de toleranţă!!!

Cu tóte astea, în 1578 Domnulŭ Petru celŭ Schiopŭ decretéză de uă dată alungarea tuturorŭ Jidovilorŭ poloni din Moldova.

Étă uă gónă contra legiĭ luĭ Moïse! vorŭ striga, negreşitŭ, aceĭ ce caută cu orĭ-ce preţŭ de a zugrăvi naţiunea nóstră în faţa Europeĭ ca pe unŭ monstru de fanatismŭ şi de cruḑime.

Din norocire, actulŭ de izgonire s'a conservatŭ pôně astăḑĭ în archivulŭ municipalŭ din Lemberg, fasciculŭ 516, Nr. 109, şi nu coprinde în sine nicĭ unŭ cuvêntŭ, nicĭ uă silabă, nicĭ uă virgulă în privinţa religiuniĭ.

« Comercianţiĭ Evreĭ facŭ uă concurenţă mincinósă neguţătorilorŭ

(1) *Letopiseţe;* t. 1, p. 104.
(2) *Kronika polska;* Krakow, 1597, p. 580.

« moldoveni, şi tocmai de aceia, nici mai multu nici mai puçinu, « noi îi scótemu din ţéră », ţice principele românu. (1)

Să fiă óre acésta uă notoleranţă religiósă?

Atunci çată s'o mai imputămu de asemene ilustruluĭ Montesquieu, din gura căruia eşi uă ideiă analogă: « libertatea comerciului nu este « ca negutitorulu să facă totu ce'i place..... » (2)

Decretulu luĭ Petru celu Schiopu nu putea să dureze multu.

In secolulu XVII Evreiĭ leşescĭ începură din noŭ a năvăli de peste Nistru, mai alesu din causa grozavelorŭ torture, la cari îi supuneaŭ Cazacii Zaporojeni, emancipaţi de sub jugul Poloniei şi setoşi de a'şi resbuna pentru tóte, câte suferiseră mai 'nainte, ca ţerani, din partea Jidovilorŭ arendaşi. (3)

Archidiaconulu arabu Paulu de Aleppo, carele petrecu în Romănia în timpulu luĭ Mateiu Bassarabu, ţice între altele:

« Evreulu Iankel, refugitu acum în Moldova, ne-a spusu fórte « multe lucruri despre barbaria hatmanuluĭ căzăcescu contra Jido- « vilorŭ ». (4)

Găsitu-s'a óre pe atunci vre-unu Evreu ca să povestéscă altora barbaria Romănilorŭ?

Nu.

In secolulu XVIII, sub dominaţiunea fanarioţilorŭ, ne întîmpină în cronica greco-moldovenéscă a luĭ Amiras unu factu, prin care noĭ amŭ puté încheia acésta lungă galeriă de probe.

Locuitoriĭ satuluĭ Oniţcaniĭ în Basarabia acusară patru Evreĭ de a fi omorîtu copilulu unuĭ Romănu « din porunca hahamuluĭ ».

De aci n'a urmatu nici uă turburare, nici uă violinţă, nici uă vendetă din partea poporuluĭ.

Ceĭ inculpaţi aŭ fostu trimişi de 'naintea luĭ vodă la Iaşi, étă totulu.

Mihaiu Racoviţă, care domnîa atunci, deşi îi credea vinovaţi în realitate, totuşi nu socoti cuviincĭosu de a da uă sentinţă pripită, ci din contra organisă unu felu de tribunalu, la care luă parte tótă poporaţiunea israelită din capitală.

(1) Vedĭ diariulu « *Din Moldova* », anulu 1862, t. 1, p. 19.
(2) *Esprit des lois;* liv. XX, ch. 12.
(3) *Chevalier, Histoire de la guerre des Cosaques;* Paris, 1662, p. 31.
(4) *Travels of Macarius, în Archiva istorică,* t. 1, partea 2, p. 110.

« Vodă, — ḑice cronicarulŭ, — făcut'a divanŭ şi a chiămatŭ pe « toţĭ Jidoviĭ din Iaşĭ, şi Turciĭ, şi pe toţĭ boeriĭ cu mare cu micŭ ». (1)

In faţa acestuĭ majestosŭ sanhedrinŭ, compusŭ din crestinĭ, din musulmanĭ şi din talmudiştĭ, ceĭ acusaţĭ aŭ fostŭ supuşĭ interogatoriuluĭ, şi însişĭ Israeliţiĭ aŭ pronunciatŭ verdictulŭ, ḑicêndŭ luĭ vodă : « cum aŭ făcutŭ, sĕ'şĭ iea plată.... »

Intrebămŭ pe orĭ-cine, dacă uă asemené procedură, unică în felulŭ seŭ în analele lumiĭ, nu trebue să roşéscă pe toţĭ aceĭa, ce maĭ declamă încă astăḑĭ contra netoleranţeĭ religióse a Romănilorŭ ?....

In fine, cătŭ despre secolulŭ nostru, nemicŭ nu depinge maĭ bine rolulŭ Jidovuluĭ polonŭ in Moldova, decătŭ unŭ pasagiŭ dintr'o poemă de pe la 1821, descoperită maĭ dĕ-ună-ḑĭ de cătră D. Alexandri, şi in care se relată in următorulŭ modŭ intrarea Turcilorŭ in Iaşĭ :

« Spart'aŭ bolţĭ negustorescĭ
« După sfaturĭ jidovescĭ,
« De mărfurĭ predându-le,
« La Jidovĭ vinḑêndu-le !
« Care boltă maĭ era,
« Jidoviĭ le-o arăta ;
« De era moldovenéscă,
« Eĭ le ḑicea că'ĭ grecéscă,
« Şi Turciĭ aprinşĭ pe locŭ
« O despoĭa şi'ĭ da focŭ.
« Dându averea creştinéscă
« In mâna cea jidovéscă . . . (2)

Judece acum orĭ-cine, dacă Romăniĭ persecutaŭ pe Evreĭ, séŭ maĭ bine Evreiĭ pe Romănĭ ?..

(1) *Letopiseţe;* t. 3, p. 133.
(2) *Pressa*, nr. 14, 19 martiŭ 1868, foĭlletonŭ.

VIII

EPILOGU.

EPILOGUE.

Studiulŭ de façă este pré lungŭ şi pré scurtŭ din diferite punturi de vedere.

E pré lungŭ pentru toţi aceĭ ce simţĭaŭ de maĭ 'nainte, într'unŭ modŭ instinctivŭ, prin unŭ felŭ de intuiţiune, din profundulŭ cugetuluĭ, din aerulŭ ce respiră, fără ajutorulŭ documentelorŭ, cumcă naţionalitatea nóstră, înzestrată de însăşĭ natura cu spiritulŭ celŭ maĭ străinŭ bigotismuluĭ, este absolutamente incapabilă de a'şĭ perde timpulŭ în sterpele preocupaţiunĭ teologice, încâtŭ e cu totulŭ de prisosŭ de a maĭ pune măcarŭ în cestiune toleranţa religiósă a Românilorŭ.

E pré scurtă acéstă lucrare, pe de altă parte, în proporţiune cu grămada de materialurĭ, ce se îmbulzĭaŭ cu abundanţă sub mânele nóstre, încâtŭ ne-arŭ fi fostŭ cu putinţă de a întinde fiă-care capitolŭ pônĕ la dimensiunile unuĭ volumŭ întregŭ, dându astŭ-felŭ la lumină opurĭ separate despre istoria deosebitelorŭ religiunĭ, succese una după alta séŭ condensate la unŭ locŭ pe îngustulŭ spaţiŭ alŭ Românieĭ.

Pusĭ în acéstă dilemă de a da pré multŭ séŭ de a nu da nimica, noĭ ne încercarămŭ a alege uă cale intermediară raţională, de uă potrivă depărtată dela ambele estreme, justificându prin testimoniulŭ istorieĭ vocea consciinţeĭ nóstre naţionale, dar ferindu-ne totŭ-d'uă-dată cu cea maĭ mare stăruinţă de luxulŭ uneĭ eruditiunĭ inoportune şi de înfăţura unuĭ pedantismŭ scolasticŭ.

Şi totuşĭ, orĭ-câtă de statornică a fostŭ silinţa nóstră de a ne mărgini strictamente în sfera probelorŭ celorŭ maĭ decisive, înlăturându cu deseverşire tóte detaliele de o importanţă secundară, noĭ nu

suntemŭ încă siguri, de nu era cu cale de a fi cu multŭ şi mai sobri în demonstraţiune, de vreme ce numai uă parte din argumentele, aduse în cursulŭ acesteĭ scrieri, arŭ fi fostŭ de adjunsŭ şi de prisosŭ.

Acuma, dreptŭ încheiare, concentrându-ni atenţiunea asupra resultatuluĭ definitivŭ alŭ cercetărilorŭ de mai susŭ, noĭ ne aflămŭ în faţa a doue conclusiuni, una generală şi cea-l-altă politică, aparţinêndŭ astŭ-felŭ fiă-care la uă altă ordine de ideĭe, deşi derivându dintr'unŭ singurŭ puntŭ de plecare, asemenea acelorŭ perae, ce ţişnescŭ din acelaşĭ isvorŭ, păşescŭ dintru'ntêiŭ în armonia, apoĭ se bifurcă, se depărtéză, şi în fine mergŭ a fecunda diferite câmpurĭ.

Prima conclusiune este toleranţa religiósă aşa ţicêndŭ universală a străbunilorŭ nostri pentru tóte riturile a tuturorŭ naţiunilorŭ, fără niciŭ uă distincţiune de afinitate, protestanţi, catolici, mahometani, gregorianĭ, lipoveni, israeliţi, slavi, germani, turci, tătarĭ, armeni, etc. după cum am demonstrat-o pe rândŭ în seria celorŭ şépte capitole precedinţi ale scrieriĭ de faţă.

Acéstă conclusiune a nóstră, espresă mai-mai cu nesce cuvinte identice, ni pare bine de a o găsi de multŭ deja emisă de către treĭ călĕtorĭ din secolulŭ XVI, unulŭ Némţŭ, altulŭ Italianŭ şi celŭ d'alŭ treilea Polonŭ, manifestându câte-şi-treĭ în acordŭ admiraţiunea lorŭ pentru minunata toleranţă religiósă a Românieĭ, ce'ĭ ulmia ca unŭ fenomenŭ curiosŭ şi fără esemplu.

George Reichersdorff, ambasadorulŭ austriacŭ la curtea luĭ Petru Rareşŭ, ţice aşa :

« Sunt aci diverse secte, diverse genurĭ de religiuni şi de némurĭ, « Ruteni, Poloni, Sêrbi, Armeni, Bulgarĭ, Tătarĭ, nu mai puţinŭ şi « Saşi din Transilvania, locuindŭ pe icĭ pe colea sub sceptrulŭ dom- « nuluĭ moldovenescŭ, carĭ toţi întrebuinţéză fără a se certa feluri « de feluri de ceremonie şi de dogme, avêndŭ fiă-care sectă séŭ na- « ţiune deplina libertate de a urma proprielorŭ sêle rituri şi obi- « ceie... » (1)

In acelaşĭ modŭ se pronunciă Giovanandrea Gromo, érŭ Mateiŭ Strykowski, carele cutrierase între aniĭ 1572—1575 în doue rêndurĭ tótă România, esclamă cu emfasă în versurĭ:

(1) *Chorographia Moldaviae;* p. 50.

« Acolo Munténŭ, Sêrbŭ, Ţiganŭ, Grecŭ, Italianŭ, lume ameste-
« cată! » (1)

Cu duoĭ secolĭ maĭ in urmă, deja in epoca fanariotismuluĭ, călătorulŭ ragusanŭ Raicevich reproducea aceleaşĭ laude, ḑicêndŭ:

« Fie-care sectă şi religiune e tolerată de a'şĭ esercita cultulŭ seŭ
« fără nicĭ o impedecare.

« In Ţéra Românéscă se află maĭ multe monastirĭ de Franciscanĭ
« Observanţĭ, carĭ depindŭ de la episcopulŭ de Nicopole din Bulgaria.

« In Bucurescĭ este o biserică luterană şi o sinagogă evreéscă.

« In Moldova, fiindŭ pré-numeroşĭ, Israeliţiĭ obţinură permisiunea
« de a avé maĭ multe templurĭ.... » (2)

Conclusiunea a doua a studiuluĭ nostru, acea parţială, acea practică, acea politică, după cum am numit'o maĭ susŭ, şi pe care noĭ înşine o mărturisimŭ a fi adevĕrata causă, ce ne împinsese a lua péna în mănă, este anume faptulŭ celŭ ardinte a 500,000 de Jidovĭ, năvăliţĭ în Romănia cu tabere întregĭ, bărbaţĭ, femeie, pisice şi purceĭ, curatŭ ca imigraţiunile cele imense ale barbarilorŭ asiaticĭ din evulŭmeḑiŭ, de sigurŭ nu pentru a cere de la noĭ uă toleranţă, pe care, graţiă ceruluĭ, nicĭ aiurĭ nimenĭ nu le-o maĭ refusă astă-ḑĭ!

Nu este nicĭ de cum cestiune despre credinţa acestorŭ veneticĭ: d'arŭ fi eĭ creştinĭ, idolatri séŭ buddiştĭ, totŭ una!

Este destulŭ de a constata monstruositatea unuĭ elementŭ cu totulŭ străinŭ, ce vine a se suprapune d'uă dată peste elementulŭ românescŭ, într'uă proporţiune atătŭ de spăĭmêntătóriă, în câtŭ vedemŭ astăḑĭ unŭ Jidovŭ la patru Românĭ şi suntemŭ pe cale de a avé mănĭ patru Jidovĭ la unŭ Romănŭ!

Statelorŭ occidentale le dă măna de a ne taxa pe noĭ de barbarĭ, de selbatecĭ, de antropofagĭ, de óră-ce în Francia, în Anglia, în Germania, tótă poporaţiunea israelită este d'abia ca uă picătură semitică într'unŭ oceanŭ europeŭ, fără ca să maĭ vorbimŭ, că acolo naţionalităţile sunt deja consolidate, pe căndŭ a nóstră se află într'uă stare fluidă, aşteptăndŭ cu bătăĭ de inimă ca viitorulŭ să'ĭ dea uă formă precisă.

(1) *Kronika polska*, Warszawa, 1846, t. 1, p. XVI biografia.
(2) *Osservazioni intorno la Valacchia e Moldavia*; Napoli, 1788, p. 245—246.

Providința osândi némulŭ luĭ Israelŭ a retăci împrăștiatŭ pe tótă suprafața globuluĭ pământescŭ, pedepsindŭ astŭ-felŭ nu atâtŭ pe elŭ însuș, precum pe aceĭ, asupra cărora se revérsă acestŭ potopŭ alŭ Palestineĭ.

Eĭ bine, este óre justŭ de a insista, ca buba întrégă să se concentreze și să spargă pe frumosulŭ corpŭ alŭ Românieĭ, în locŭ de a se întinde în nesce dose nesimțite în tóte direcțiunile, de la unŭ polŭ pônĕ la altulŭ, după cum a voit'o decretulŭ Destinuluĭ?

Vomŭ primi atuncĭ și noĭ cu abnegațiune partea cătă ni se va cuveni nouĕ din suma totală a acestuĭ birŭ de ospitalitate; însă nu vomŭ consimți nicĭ uă-dată de a plăti numaĭ țéra nóstră pentru tótă lumea!

Evreiĭ fiindŭ in proporțiune de 1 la 60 in respectulŭ totaleĭ poporațiunĭ a Europeĭ, noŭe ni apparținŭ celŭ multŭ 80,000 de Israeliți pentru România intrégă, ĭar restulŭ bine-voéscă a se distribui, după analogiă, in Francia, in Anglia și in Germania.

Ș'apoĭ cŭdată pretențiune!

Nimenĭ nu ni contestă dreptulŭ de a refusa calitatea de cetățénŭ românŭ unuĭ Némțŭ, unuĭ Francesŭ, unuĭ Muscalŭ; nimenĭ nu se indignéză în faça ostracismuluĭ celuĭ escepționalŭ, la care tractatele nóstre cu Turcia aŭ espusŭ pe însiș Otomaniĭ; și cu tóte acestea, de 'ndată ce vine pe tapetŭ cestiunea Evreilorŭ, miĭ de contestărĭ de indignațiune se audŭ din tóte părțile, de pe malurile Seineĭ, de pe țermiĭ Tamiseĭ, de pe colinele Rinuluĭ, strigându-ni pe tóte tonurile diapazonuluĭ: netoleranță religiósă! netoleranță religiósă!

Studiulŭ de față, prin greutatea faptelorŭ celorŭ maĭ autentice, va servi a convinge, ne măgulimŭ a crede, chiarŭ pe ceĭ maĭ obstinațĭ din legiunea detractatorilorŭ nostri, cumcă Românulŭ, în privința Jidovilorŭ, ca și in orĭ-care altă de acéstă natură, póte fi miscatŭ de simțulŭ conservațiuniĭ naționale séŭ stepânitŭ de imperiositatea intereselorŭ economice, dar nu se va pogorî nicĭ-uă-dată pônĕ la ideia uneĭ stupide persecuțiunĭ contra Talmuduluĭ, contra rabinilorŭ, contra sinagogeĭ!

Sfârșindŭ acéstă scriere, nu ne putemŭ opri de a nu aseměna timpulŭ nostru, cându ni se impută tocmaĭ nouĕ netoleranța religiósă, fără ca ea să nĭ fi trecutŭ vr'uă-dată măcarŭ prin gândŭ, cu acele triste

epoce, pe carĭ le descrie teribilulŭ geniŭ alŭ luĭ Shakspeare, cându « omulŭ este privitŭ ca trădătorŭ fără ca să cunóscă obiectulŭ trădăriĭ « şi tremură fără ca să scie de ce anume se teme » :

« But cruel are the times, when we are traitors,
« And do not know ourselves; when we hold rumour
« From what we fear, yet know not what we fear... »

(MACBETH, IV, 2).

FINE.

O NOTA-BENE

In momentulŭ de a eşi din presă acéstă scriere, intêmplarea ni procură numĕrulŭ din 2 Maiu alŭ pamfletuluĭ periodicŭ, numitŭ Trompetta Carpaţilorŭ, in care D. Cesarŭ Bolliacŭ, ne sciêndŭ pe semne de cine să se maĭ acaţe, căcĭ cincĭ anĭ de o profesiune neintreruptă se parŭ a fi sleitŭ izvórele domnieĭ selle, face următórea allusiune la prima ediţiă a opereĭ de faţă, eşită in colónele *Românuluĭ*:

« Crémieux acum urméză să'şĭ fi mărginitŭ rolulŭ numaĭ prin « publicitate : a ocărî pre Românĭ şi a arrĕta publiciştilorŭ europenĭ « articolulŭ din jurnalulŭ Românulŭ, iscălitŭ de D. Hăjdeŭ, prin « care se dovedesce cu istoria în mână, că ţéra acésta, pônĕ să nu « fie locuită de Românĭ, a fostŭ locuită de Jidovĭ, şi că prin urmare » nu Jidoviĭ aŭ năpăditŭ in ţéra Românilorŭ, ci Româniĭ aŭ năpă- « ditŭ in ţéra Jidovilorŭ ; nu ţéra Românilorŭ trebue deşertată de Ji- « dovĭ, ci ţéra Jidovilorŭ trebue deşertată de Românĭ ».

Lectoriĭ nostri sunt rugaţĭ de a căuta in una séŭ in ambele ediţiunĭ alle acesteĭ scrierĭ ceea ce ne attribue D. Cesarŭ Bolliacŭ, şi dacă vorŭ găsi nesce lucrurĭ cu totulŭ oppuse, atuncĭ să bine-voéscă dumnélorŭ înşiĭ de a applica domnieĭ selle epitetulŭ, ce i se cuvine, deşi acelŭ epitetŭ, orĭ-cătŭ de puçinŭ măgulitorŭ, totŭ incă nu va fi pentru prima óră.

B. P. Hăjdeŭ.
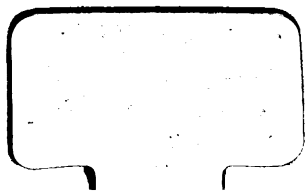
743074